

„OMNES VIAE VARSAVIAM DUCUNT” /
„MINDEN ÚT VARSÓBA VEZET”
A moldvai és az erdélyi örmény missziók ügye
a 17. század utolsó harmadában (1668–1691)

NAGY KORNÉL

“OMNES VIAE VARSAVIAM DUCUNT”/“ALL ROADS LEAD TO WARSAW”
The Case of the Armenian Missions in Moldavia and Transylvania
in the Last Third of the 17th Century (1668–1691)

In the 16th and 17th centuries, the ecclesiastical affairs and missions related to Catholics in Moldavia and Transylvania were administered by the Apostolic Holy See primarily through the Apostolic Nunciature to Warsaw. Among other things, this ecclesiastical office was also responsible for the organisation of the missions among the Apostolic (Eastern) Armenians in Crimea, Polish–Lithuanian Commonwealth, Moldavia, and Transylvania in the Early Modern Period. At the same time, it is also an indisputable fact that the Armenian Uniate (Catholic) priest-missionary, Oxendio Virziresco (1654–1715), born in Moldavia, and later bearing the title of titular bishop (*in partibus infidelium*) of Aladia in Hibernia, gained undying merit in the Catholicisation of the Armenians who fled to Transylvania from the territory of the Principality of Moldavia and Polish–Lithuanian Commonwealth between 1668 and 1672. Based upon the large number of archival sources uncovered so far, the scholarship learned that in the autumn of 1685 he single-handedly undertook the organisation of the missions among the Armenians living in Transylvania and Moldavia at the behest of the Apostolic Holy See, and, further on, all steps and actions that led to the church-union of the Armenians in Transylvania with Rome can be attributed exclusively to him. However, the research in recent years has somewhat tinged this scholarly approach. Therefore, with the help of sources recently emerged from the archives, this article attempts to investigate the issue of the missionary organisation among the Armenians in Transylvania and Moldavia in the last third of the 17th century. In addition, this study also intends to examine whether Oxendio Virziresco himself was indeed only the first and only candidate to carry out this missionary activity in Moldavia and Transylvania in the afore-mentioned period.

Keywords: Armenians, Rome, Church–Union, Moldavia, Transylvania, Polish–Lithuanian Commonwealth, missions

Nagy Kornél, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Kora újkori osztály. Jelen közlemény témájában 2004-ben, 2006-ban, 2008-ban, 2010-ben, 2018-ban és 2024-ben adományozott Klebelsberg Kuno Kutatói Ösztöndíjnak köszönhetően végeztem kutatómunkát Rómában és a Vatikánvárosban. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

A 16–17. században a moldvai és az erdélyi katolikusokkal kapcsolatos egyházi ügyeket és missziókat az Apostoli Szentszék a varsói nunciatúrán keresztül intézte. Az ő hatásköre alá tartozott többek között a kora újkorban az erdélyi, a krími, a lengyelországi és moldvai keleti, apostoli rítusú (*araka'elakan*)¹ hitű örmények közé szervezendő térítések ügye is. Ugyanakkor az is vitathatatlan tény, hogy az 1668–1672 között a Moldva Fejedelemség és a Lengyel–Litván Unió területéről Erdélybe menekült örménység katolizációjában a moldvai születésű és később címzetes püspöki címet viselő Oxendio Virziresco örmény világi pap-missionárius szerzett elévülhetetlen érdemeket. Az eddig feltárt nagyszámú levéltári forrás alapján azt tudtuk meg, hogy az 1685. esztendő tavaszán egymaga vállalta el az Apostoli Szentszék utasítására az erdélyi, valamint a moldvai örmény missziók szervezését, és minden olyan lépés és tett, amely az erdélyi örmények Rómával történő vallási egyesüléséhez vezetett, kizárólag az ő személyéhez köthető.² Ugyanakkor a legutóbbi esztendők kutatásai ezt a megközelítést némileg árnyalják. Ezért írásunkban a közelmúlt során feltárt levéltári források segítségével igyekszünk utánajárni az erdélyi, valamint a moldvai örmény missziószervezés ügyének a 17. század utolsó harmadában. Ezen túlmenően azt is vizsgálni szándékozunk, hogy valóban maga Oxendio Virziresco volt csupán a legelső és egyúttal egyetlen jelölt e missziós tevékenység elvégzésére a 17. században utolsó harmadában. Ahhoz, hogy ezt megérthessük, és egyúttal tisztábban láthassuk jelen írásunk tárgyát, szükségesnek véljük tömören összefoglalni a történelmi előzményeket is.

Az örmény egyházi unió kezdetei

A 14. század közepe óta mind a középkori Lengyel Királyság, mind a Moldvai Fejedelemség területén nagyszámú örmény közösség létezett. Többségük a folyamatos háborús megpróbáltatások és az üldöztetések elől menekült el az anyaországi és a kilikiai örmény területekről. Az ott megtelepedő örmények a nevezett államalakulatokat átszelő-keresztelő kereskedelmi utak mentén telepedtek le, és kis idő múltán nagy szerepet játszottak a gazdasági élet fellendítésében. A lengyel, illetve a moldvai világi hatóságok, a helyi katolikus és ortodox egyházak támogatásával már a 14–15. században több alkalommal kísérleteket tettek arra, hogy az ottani örmény közösségeket vallási unióra kényszerítsék. Ezek a lépések azonban nem hozták meg a kívánt eredményt: az örmények ellenálltak és elutasítottak minden olyan szándékot, amely ősi egyházuk egyesítésére irányult. Történetek ugyan atrocitások, de végül a világi hatóságok elálltak az egyesítéstől, mert a helyi

- 1 A cikkben szereplő örmény neveket és fogalmakat a nemzetközileg elismert tudományos átírás szabályzata alapján adtam meg, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság [Association Internationale des Études Arméniennes] és a párizsi székhelyű *Revue des Études Arméniennes* armenisztikai folyóirat ír elő.
- 2 Kornél Nagy: The Church-Union of the Armenians in Transylvania. A Portrait of Uniata Bishop Oxendio Virziresco. In: *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin*. Ed. Emese Pál – Bálint Kovács. Bp., 2013. 17–27.; Kornél Nagy: Catolizarea armenilor din Transilvania (1685–1715). Un model de integrare sau de dezintegrare? In: *Armenii din România*. Ed. Claudia Dărăban – Lucian Nastasă-Kovács – Ilka Veress. Cluj-Napoca, 2021. (Colecția Minorități) 40–60.

örmények gazdasági jelentősége és ereje fontosabb volt számukra, mint a kétes kimenettelű egyházi unió.³

A lengyelországi és a moldvai örmények konfesszionális helyzetének szemszögéből jelentős változást a Tridentinumot követő évtizedek hoztak: a sokvallású és soketnikumú Lengyel–Litván Unió területén jelentősen megerősödött a katolicizmus.⁴ Az 1596-ban megkötött breszti egyházi uniót követően – amelynek eredményeképpen megszületett a Rómával egyesült rutén görögkatolikus egyház – a lengyel katolikus egyház képviselői elérkezettnek látták az időt arra, hogy a fennhatóságuk alatt élő nagyszámú apostoli rítusú, keleti keresztény örmény közösséget is Róma fennhatósága alá vonják. A katolikus egyház az elkövetkezendő három évtizedben erős nyomás alá helyezte az örményeket. Rómában és a lengyel katolikus egyház központjában, Gnieznóban tisztaban voltak azzal, hogy az egyházi unió sikerének a kulcsa a helyi örmény klérus megnyerése. Azonban ők, élükön spirituális vezetőjükkel, a Lembergben rezideáló érsekükkel⁵ együtt nem álltak kötélnék.⁶ Mindeközben a 16. század utolsó harmadában az oszmán-török és perzsa uralom alatt álló anyaországi örmény területeken az Apostoli Szentszék számos misszionáriust küldött ki, akik több-kevesebb sikerrel térítették a keleti keresztény hitű örmény őslakosságot. Más szóval, az anyaországi egyház is erős nyomás alá került.⁷

Jelentős fordulat az 1624. évben következett be, amikor is a vallási egyesüléssel kapcsolatos próbálkozásokat hevesen ellenző Mesrop Kaffayec’i leMBERGI örmény keleti érsek eltávozott az élők sorából.⁸ Utódlása miatt a helyi örmény közösségben viszály és zűrzavar alakult ki, mert nem tudtak megegyezni, hogy ki vegye át az elhunyt érsek helyét. Az örmények szempontjából a bajt külön tetézte, hogy az anyaországi egyházfői központból nem tudtak útmutatást kérni, mert akkor az örmény apostoli egyház történetének

- 3 Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia. Parte prima (1350–1624)*. Roma, 1971. (Studia Ecclesiastica 12, Historica 8, Dissertationes 10) 7., 29–33., 124–127., 161–162.; Sergiu Selian: *Șchiță istorică a comunității armenie din România*. București, 1995. 17–21., 45–49.; John Czapliczka: *L’viv, Lemberg, Leopold, Lwów, L’vov: A City in the Crosscurrents of European Culture*. In: *A City in the Crosscurrents of Culture*. Ed. John Czapliczka. Cambridge [MA], 2005. 13–45.
- 4 Krzysztof Stopka: *The Religious Culture of Polish Armenians (Church-Public Structures and Relations)*. *Acta Poloniae Historica* 101 (2010) 194–198.; Alexandr Osipian: *The Lasting Echo of the Battle of Grunwald. The Use of the Past in the Trials between the Armenian Community of Lemberg and the Catholic Patricians in 1578–1631*. *Russian History* 38 (2011) 243–280.
- 5 Az örmények érsekségüket Lemberg központtal még 1364-ben, III. (Nagy) Kázmér engedélyével alapították I. Mesrop katolikus enciklikája nyomán. Petrowicz: *La chiesa armena*, 19–20.
- 6 Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (= APF) *Acta Sacrae Congregationis* (= Acta SC) Vol. 4. Fol. 4^r., 88^r–89^r.; APF *Lettere e Decreti della Sacra Congregazione* (= Lettere SC) Vol. 2. Fol. 57^r–58^r.; Bibliothek des Mechitaristenklosters [Wien] (= BMK) *Manuscripta* (= MS) Nr. 97. Fol. 12^v–13^r. Erről lásd még bővebben Petrowicz: *La chiesa armena*, 123–134.; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XII. *Ioannes Baptista Lancelotti (1622–1627)*. Vol. 1. (12. XI. 1622. – 29. IV. 1623.) Ed. Tadeusz Fytich. Cracoviae, 2001. 28., 35–36., 267.
- 7 Claude Mutafian: *Le Saga des Arméniens de l’Ararat aux Carpates*. Paris, 2018. 201–205.; Nagy Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*. Nyíregyháza, 2020. (Collectanea Athanasiana I. Studia 12) 34–40.
- 8 APF *Lettere SC* Vol. 2. Fol. 39^v.; *Surb Mesrop Maštoc’ anvan Matenadaran* [Szent Mesrop Maštoc’ról elnevezett Nemzeti Levéltár, Jereván] (= MAMAT) *Jeřagrer/Manuscripta* (= MS) Nr. 7715. Fol. 136^v.; *Step’anos Rōšk’ay: Žamanakagrut’ iwn tarekank’ ekelec’ akank’* [Kronológia, avagy egyházi évkönyvek.] [Ašx. Hamazasp Anton Oskean.] Vienna, 1964. 169., 172.; Petrowicz: *La chiesa armena*, 135–136.

egyik legkomolyabb válságát élte meg. Tudniillik, az egyházat az idő tájt – valójában már a 16. század közepe óta – egymással marakodó és korrupt főpapi csoportok irányították, és mindegyikük a maga jelöltjét választotta meg egyházfővé, akik egymást is kiátkozták. Abban az időben ismereteink szerint a legális anyaországi katolikosz mellett legalább hat „önjelölt” örmény egyházfő állt az egyház élén.⁹ Ezt a zűrzavaros, éles konfliktusokkal terhelt állapotot igyekezett a maga javára fordítani Róma. Az Apostoli Szentzsék a beérkező missziós jelentéseknek köszönhetően tisztában volt az örmény apostoli egyházban uralkodó áldatlan állapotokkal.¹⁰ Ennek folyományaként az egyik önjelölt örmény egyházfőt, Melkiszedek ellenkatholikoszt sikerült megnyerniük az egyházi uniónak, aki le is tette, illetve több alkalommal meg is erősítette Rómának a katolikus hitvallást 1606–1620 között.¹¹

Melkiszedek lépése érthetően nem aratott osztatlan sikert az örmény apostoli egyház köreiből. Sokan önjelölt és korrupt egyházfőként tekintettek rá, amelynek nem kevés valóság alapja is volt. A renitens örmény főpap az 1620-as évek közepéig „uralta” az egyházat. Melkiszedek 1626-ban egy újabb zavaros pénzügybe keveredett, mert nem tudott elszámolni az egyháznak a hívektől (olykor erőszakkal) beszédetett adókkal, ezért a számonkérés elől elhagyta az anyaországi örmény területeket, és 1626 végén Konstantinápoly érintésével, híveivel és összeharácsolt vagyonával együtt Lembergbe utazott.¹² A várost és annak örmény közösségét Melkiszedek figyelmébe egyik követője, a lembergi születésű Jan Zacharia Bernatowicz érsek ajánlotta.¹³

Melkiszedek ellenkatholikosz éppen akkor érkezett városába, amikor az örmény érseki hivatal megüresedett. Maga az örmény főpap eleinte egyik bizalmasával, a már említett Jan Zacharia Bernatowicz-csal szerette volna betölteni ezt a fontos egyházi hivatalt, de ő elállt a jelöltségtől. Azt követően Melkiszedek másik hívét, Konstantinápoly meg-

- 9 Georges Bournoutian: A Fresh Look at the Causes of Decline of the Armenian Colonies in Poland. In: *Series Byzantina. Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art.* 9. Ed. Waldemar Deluga. Warsaw, 2011. 145–150.
- 10 Jesse Siragan Arlen: Armenian Manuscripts in the Bibliotheca Apostolica Vaticana. *Manuscripta. Journal for Manuscript Research* 62 (2018) 1–31.; Sebouh David Aslanian: “Many have come here and have deceived us.” Some Notes on Asateur Vardapet (1644–1728). An Itinerant Armenian Monk in Europe. *Handēs Amsōreay. Zeitschrift Für Armenische Philologie* 133 (2019) 134–194.
- 11 APF Acta SC Vol. 3. Fol. 56^r; MAMAT MS Nr. 4515. Fol. 364^r–365^v., 373^r–374^v. Erről lásd röviden *Patmut’iwn Arak’el Vardapeti Dawrižec’ uoy*. [Arak’el Vardapeti Dawrižec’i vardapet története.] Valaršapat, 1896. 222–223.; Mutafian: *Le Saga*, 210.
- 12 APF Scrittura riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni (= FA) Vol. 2. Fol. 101^r–102^v; MAMAT MS. Nr. 1773. Fol. 237^{r-v}; *Patmut’iwn Arak’el Vardapeti Dawrižec’ uoy*, 228.; Edmond Schütz: An Armenian-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe.* Ed. György Kara. Bp., 1987. 246–247.; Lewon Xač’ikean: Haykakan gałt’avayrerə Owkrayniayowm XVI–XVII. darerowm. [Örmény kolóniák a 16–17. századi Ukrajna területén.] In: *Ašxatowt’iwnner*. [Tanulmányok.] Ašx. Paroyr Mowradean. Erewan, 1999. II. 241–273.; *Der Reisebericht des Minas Bžskeanc’ über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Hrsg. Bálint Kovács – Grigor Grigoryan. Wien–Köln–Weimar, 2019. (Armenier im Östlichen Europa 5) 175., 184–188., 190.
- 13 BMK MS Nr. 292. Fol. 4^{r-v}; MAMAT MS Nr. 2864. Fol. 6^{r-7^v}; *Patmut’iwn Arak’el Vardapeti Dawrižec’ uoy*, 232–233.

buktatott örmény keleti pátriárkáját, Yovhannēs Xult szerette volna kinevezni az érsekség élére, de a személyét ért kritikák miatt ő sem vállalta el ezt az egyházi hivatalt.¹⁴

Ekkor jelentkezett be Melkiszedeknél a lembergi születésű Nikol [Mikołaj] Torosowicz fiatal örmény papnövendék. Az ifjú a jó udvari összeköttetésekkel is rendelkező és egyúttal nemesi címet viselő Ivaszko Torosowicz gazdag kereskedő fia volt, aki Konstantinápolyban kezdte meg teológiai tanulmányait, de nem fejezte be. Ráadásul Melkiszedeknél Yovhannēs Xul érsek is támogatta, mert őt még korábban a konstantinápolyi szemináriumban oktatta. Nikol Torosowicz befolyásos családjának köszönhetően, valamint hatalmas összeg megfizetése fejében elérte Melkiszedek ellenkatholikosznál, hogy az 1627. év legelején titokban a lembergi Szent Kereszt örmény keleti monostor templomában szerzetesnek szentelje fel, majd azt követően érsekké nevezze ki.¹⁵

A lengyelországi örmény közösség nem fogadta el Torosowicz kinevezését. A legfőbb kifogás az volt vele szemben, hogy nem fejezte be teológiai tanulmányait, illetve egy olyan személy nevezte ki és szentelte fel érsekké, akinek zavaros múltja miatt legitimációs problémái voltak a saját egyházán belül. Lembergbe is eljutott Melkiszedek igencsak ellentmondásos, és zűrzavaros egyházi hivatalának híre. A közösség világi vezetői jogorvoslatért az igazi örmény egyházfőhöz fordultak.¹⁶ A legálisnak tekintett örmény egyházfő azonban – a roppant szerény tekintéllyel bíró V. Dávid katolikosz éppen Iszfahánban – I. (Nagy) Abbász perzsa sah házi őrizetében volt.¹⁷

Torosowicz érsekségét 1627 és 1630 között számos botrány övezte. Működését azzal kezdte, hogy az összes parókia élén álló örmény papot leváltotta. Akik ellenálltak, azokat a világi hatóságok támogatásával tömlöcbe vetette, és halálra kínoztatta. Helyükre a saját embereit nevezte ki, akik ezért hatalmas összeget fizettek az újdonsült érseknek. Torosowicz érsek nem vetette meg a világi hívságokat sem: számos szeretőt tartott, akiktől számtalan gyermeke is született, és ez nem kevés megbotránkozást váltott ki az örmény közösségből.¹⁸

Mindeközben az Apostoli Szentszék is árgus szemekkel figyelte a lembergi fejleményeket. Antonio Santacroce bíboros, varsói apostoli nuncius a lembergi latin rítusú katolikus érsekségtől, valamint a jezsuitáktól, a domonkosoktól és a (konventuális/minorita és obszerváns) ferencesektől beérkező jelentések alapján folyamatosan értesítette erről Rómát, és felhívta a figyelmet, hogy Breszt után végre eljött az idő a Lengyel–Litván Unió területén élő szakadár hitű örmények katolizálására, és ezért az Apostoli Szentszéktől további utasításokat, illetve instrukciókat kért.¹⁹

14 APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) Vol. 73. Fol. 40^{r-v}, 41^r; MAMAT MS Nr. 1004. Fol. 190^v, 192^v; Gregorio Petrowicz: *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1624-1681)*. Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta 135) 50–52.

15 APF SOCG Vol. 181. Fol. 98^r; BMK MS. Nr. 166. Fol. 401^{r-v}; Mutafian: *La Saga*, 213.

16 APF SC FA Vol. 2. Fol. 61^{r-v}; MAMAT MS Nr. 1004. Fol. 194^r; *Patmut' iwn Arak'el Vardapeti Dawrižec' uoy*, 366–367. *Patmut' iwn Arak'el Vardapeti Dawrižec' uoy*, 27–29., 205–206., 277., 318–321.

18 APF SC FA Vol. 1. Fol. 455^r; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 289–290.

19 APF Lettere SC Vol. 2. Fol. 72^r; APF Istruzioni Diverse (= ID) Vol. 1. Fol. 93^v–95^r, 111^v–112^r; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 289–290.; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XXIV. *Antonius Santa Croce (1627-1630)*. Vol. 1. (1. III. 1627. – 29. VII. 1628.) Ed. Henryk Litwin. Romae, 1996. 3–6.

1629-ben a gyenge tekintéllyel és hatalommal bíró V. Dávid örmény katolikosz elhalálozott, és helyére az örmény apostoli egyház a kiváló teológus és hitvitázó hírében álló III. Mózes választotta meg egyházfőnek.²⁰ Az új katolikosz véget akart vetni az örmény apostoli egyház hosszú évtizedek óta tartó válságának, és rendcsinálásba kezdett. Amikor értesülést szerzett a lebergi történésekről, szinte azonnal legátust (*nuirak*) menesztett Grigor Kesarac'i érsek személyében Lembergbe. Az örmény főpap azonban nem jutott el a városba, mert a világi hatóságok Kamieniec-Podolskiban feltartóztatták, és Torosowicz kérésére, mint állítólagos oszmán-török kémet, kiutasították az országból. Erre válaszul Grigor Kesarac'i érsek kiátkozta (*nzovumn*) Torosowiczot az örmény apostoli egyházból, majd elhagyta a Lengyel-Litván Unió területét.²¹

III. Mózes katolikosz még egy utolsó lehetőséget akart biztosítani Torosowicznak, így a következő esztendőben, 1630-ban egy másik bizalmasát, Xač'atur Kesarac'i püspököt (későbbi érseket) küldte Lembergbe tárgyalni. Az új legátus elődjével szemben első pillanatra sikeresnek bizonyult, ugyanis több alkalommal is személyesen találkozott Torosowicz-csal. Xač'atur Kesarac'i eleinte a békés megegyezésre törekedett, meghallgatta mindkét felet, és arra a következtetésre jutott, hogy Torosowicz érseki kinevezése nincs összhangban az örmény apostoli egyház kánonjaival és hagyományaival. Egy olyan főpap nevezte ki őt, akinek zavaros ügyei voltak, és önjelölt egyházfőnek nevezte ki magát. Torosowicz személyét erkölcstelen életvitele és teológiai képzetlensége miatt nem tartotta alkalmasnak, hogy betöltse ezt a roppant fontos főpapi hivatalt. Ezért Torosowiczot lemondásra szólította fel, cserébe pedig feloldja a Grigor Kesarac'i érsek által kimondott egyházi átkot. Torosowicz érsek viszont nem állt kötélnek, valamint ragaszkodott egyházi pozíciójához, és az utolsó személyes találkozóra el sem ment. Ezért Xač'atur Kesarac'i, mivelhogy más megoldást nem látott, megerősítette a Grigor Kesarac'i által kimondott egyházi átkot, és jelentette az örmény egyházfői központba. III. Mózes katolikosz jóváhagyta ezt a döntést.²²

Torosowicz is érzékelte, hogy helyzete az örmény apostoli egyházon belül tarthatatlan: megválasztása illegitim volt, zavaros pénz- és magánügyei a közösség haragját váltották ki. A pusztá politikai és egyházi túlélés vágyától vezérelve híveivel együtt a lebergi Szent Mihály Arkangyal sarutlan karmelita kolostorba menekült, és a házfőnök kezébe letette a katolikus hitvallást, illetve egyházi unióra lépett Rómával.²³

E hírről csakhamar értesülést szerzett Onorato Visconti varsói apostoli nuncius, és nyomban jelentette is Rómának. Visconti nuncius ugyan örömhírnek titulálta ezt az aktust, de felhívta a figyelmet arra is, hogy a katolizált Torosowicz zavaros hátterű egyházi személy, akit körülvesz a gyanakvás légköre. Ezért további instrukciókat és javaslatokat kért az Apostoli Szentszéktől. Róma ezt az ügyet nem sokkal korábban, az 1622-ben élet-

20 MAMAT MS Nr. 2864. Fol. 7^v-8^r.; *Patmut'wn Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 365.

21 Rōšk'ay: *Žamanakagrut'wn*, 173.; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 291-292.

22 APF SOCG Vol. 73. Fol. 33^{r-v}, Fol. 36^{r-v}, 38^r-40^r, 42^r.; APF Lettere SC Vol. 11. Fol. 45^v.; MAMAT MS Nr. 5350. Fol. 416^{r-v}.; *Patmut'wn Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 371-372.; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 293.

23 APF Indice per località degli atti di rito Orientale S. C. (= Indice) Vol. 5. Fol. 49^v. Nr. 43. 4.; MAMAT MS Nr. 9489. Fol. 589^{r-v}.; *Patmut'wn Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 375-377.; Rōšk'ay: *Žamanakagrut'wn*, 174.; Schütz: *An Armenian-Kipchak*, 295.

re hívott szentszéki missziós szervnek, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának²⁴ [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] a hatáskörébe utalta, továbbá arra kérte Visconti nunciust, hogy tartsa szemmel Torosowiczot.²⁵

Nikol Torosowicz leMBERGI ÉRSEKSÉGE

Az érsek a lengyelországi katolikus egyház és az udvar támogatását élvezve kíméletlen politikába fogott: legfőbb bírálóit, akik a közösség világi vezetői voltak, lefogatta, tömlöcbe vetette és megverette. A hatóságok segítségével végül „szabadon bocsátotta” őket, de örök életre kitiltotta őket a városból: oly módon, hogy az egykori örmény előjáróknak megkötözve és mezítelenre vetkőztetve kellett fényes nappal a városból kigyalogolniuk.²⁶ Egyházi ellenzékével is hasonlóképpen számolt le. Ennek következtében sok örmény család elhagyta a Lengyel–Litván Unió területét. Az Apostoli Szentszék sem volt maradéktalanul elégedett. A legfőbb kifogása az volt, hogy az egyházi uniója ellenére Torosowicz továbbra is szakadár módon misézett, ezért 1634-ben Rómába hívták, ahova a következő évben érkezett meg kíséretével. Ott VIII. Orbán pápa jelenlétében újfent megerősítette a katolikus hitvallását, és ígéretet tett arra, hogy katolikus gyakorlat szerint fog misézni, illetve szemináriumot alapít az örmény unitus klérus képzésére. Ennek fejében az érsek komoly anyagi támogatást kapott a Propaganda Fidétől. Róma elképzelése az volt, hogy Lemberg, mint fontos örmény unitus hídfőállás, bázisa lehet a későbbi anyaországi mellett, a krími és a moldvai misszióknak, ahol évszázadok óta nagyszámú keleti hitű örmény közösség létezett.²⁷

Az Apostoli Szentszéknek csakhamar csalatkoznia kellett ebbéli reményében. Ugyanis Torosowicz érsek ígérete ellenére nem csinált semmit, és a Rómából érkező nagy összegeket saját célra használta fel. Mario Filonardi varsói nuncius 1636-tól kezdve a Propaganda Fidének rendszeresen panaszkodott Torosowicz érsek erkölcstelen életviteléről, és hogy semmit nem tett meg annak érdekében, hogy kiépítse az örmény unitus egyházi szervezetet.²⁸ A nuncius kérésére 1637-ben a Propaganda Fide Lembergbe küldte az örményül kiválóan beszélő Paolo Piromalli Domonkos-rendi szerzetest, hogy segítse az ot-

24 Továbbiakban a szentszéki missziós intézményre a Propaganda Fide megnevezést használjuk. Alapításáról lásd APF Collegio Urbano (= CU) Vol. 1. Fol. 1^r–27^v.

25 APF SOCG Vol. 73. Fol. 9^r, 10^r–11^v, 12^v. 14^r–17^v, 29^r, 42^r, 43^r–44^{r-v}, 51^{r-v}, 52^v; APF ID Vol. 1. Fol. 215^r–217^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 103^r–104^v; Archivio Apostolico Vaticano (= AAV) Archivio della Nunziatura Apostolica in Varavia/Polonia (= ANV) Vol. 42A. Fol. 203^{r-v}; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XXIV. *Honoratus Visconti* (1630–1636). Vol. 1. (20. IV. 1630. – 26. VII. 1631.) Ed. Adalbertus Beliński. Romae, 1992. 126–127., 267–269., 293–295.

26 MAMAT MS Nr. 1916. Fol. 421^v; *Patmut'iw'n Arak'el Vardapeti Dawrižec'uoy*, 366.

27 APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 22. Fol. 134^{r-v}; APF SOCG Vol. 293. Fol. 115^{r-v}, 116^{r-v}, 118^{r-v}; APF SC FA Vol. 2. Fol. 107^{r-v}, 108^r, 109^{r-v}, 110^r–114^v; AAV ANV Vol. 47. Fol. 58^r; MAMAT MS Nr. 2534. Fol. 305^r–306^r; Schütz: *Armenian-Kipchak*, 300–301.

28 APF SOCG 293. Fol. 130^r, 133^r–136^v; APF CP Vol. 22. Fol. 136^r–137^v, 138^{r-v}, 140^r–141^v, 144^r–145^v, 146^r–147^r, 148^r–149^r; AAV ANV Vol. 175. Fol. 146^r–147^r; *Acta Nuntiaturae Polonae*. XXV. *Marius Filonardi* (1635–1643). Vol. 2. (1. XI. 1636. – 31. X. 1637.) Ed. Teresa Chynczewska-Hennel. Cracoviae, 2006. 13–17., 96–105., 112., 114–118., 125–127., 134–136., 146–151., 194–200., 273–275.

tani örmény unitus egyház megszervezését, illetve az unitus rítus megalkotását.²⁹ Torosowicz féltékenyen tekintett a misszionáriusra, és minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy ellehetetlenítse a domonkos szerzetest. Végül 1640-ben feltűnően jó udvari kapcsolatainak köszönhetően elérte a királyi udvarnál, hogy Piromallit visszahívják Rómába.³⁰ Filonardi nuncius panaszt tett ugyan emiatt, ám a Szentszék nem akart a katolicizmust szilárdan támogató lengyel királyi udvarral diplomáciai bonyodalmakba keveredni. Valószínűleg ez az ügy is közrejátszott abban, hogy nem sokkal később visszarendelték Rómába.³¹

Torosowicz érsek mintegy tízéven keresztül élvezte az udvar bizalmát. Míg IV. Ulászló király uralkodása idején támogatták – összeköttetéseinek köszönhetően – ellentmondásos érseki hivatalát, addig utóda, II. János Kázmér kifejezetten bizalmatlanul viseltetett Torosowicz iránt, és nem vette jó néven zúrzaros életvitelét. Az érsek körül 1650-re kezdett elfogyni a levegő, ellenségesen viszonyultak személyéhez. A renitens érsek nem látva más kiutat, titokban felvette a kapcsolatot az örmény apostoli egyházzal. 1652-ben inkognitóban Konstantinápolyba utazott, és személyesen találkozott I. Fülöp örmény egyházfővel. Ott visszamondta az 1630-ban és 1635-ben Rómával megkötött egyházi uniót, és újból hűséget fogadott az örmény apostoli egyháznak, valamint bocsánatért esedezett a múltban elkövetett vétkeiért. I. Fülöp katolikosz némi tétovázást követően ezt elfogadta, és feloldozta a korábban a személyére kimondott egyházi átok alól.³²

Erről a Propaganda Fide csak egy évtized múltán szerzett értesülést Antonio Pignatelli del Rastrello varsói apostoli nunciustól, a későbbi XII. Ince pápától.³³ Úgy határoztak, hogy nem váltják le az érseket, de Lembergben közvetlenül az Apostoli Szentszék fennhatósága alá tartozó szemináriumot alapítanak, amellyel gyengíthetik Torosowicz pozícióját. A végső döntést 1663-ban hozták meg, és a következő évben a nagy örményországi missziós tapasztalattal rendelkező, sorrentói születésű Clemente Galano theatinus szerzetest delegálták – rendtársaival együtt – Lembergbe.³⁴ A szerzetes-misszionárius 1664-ben érkezett meg a városba és nem sokkal később sikeresen megalapította az Örmény

29 APF SOCG Vol. 136. Fol. 363^{r-v}, Vol. 137. Fol. 273^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 18. Fol. 137^r. Piromalli korábbi missziós tevékenységéről lásd bővebben Paolo Lucca: *Cleansing the Christian Vineyard Dominican Missions to the Armenian Catholic Diocese of Naxijewan in the 1610s–1630s*. In: *Il viaggio in Armenia. Dall'antichità ai nostri giorni*. A cura di Aldo Ferrari – Sona Haroutyunian – Paolo Lucca. Venezia, 2021. (Eurasistica. Quaderni di studi su Balcani, Anatolia, Iran, Caucaso e Asia Centrale 17) 40–61.

30 Paolo Piromalli 1655-től az örményországi domonkos missziók főnöke (prefektusa) Naxijewan [Naxivan] címzetes érseke lett, majd 1664-től 1667-ben bekövetkezett haláláig az itáliai (calabriai) Bisignano érsekéként szolgált. Lásd erről *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. IV. (1592–1667). Ed. Patritius Gauchat. Monasterii, 1935. 115., 253.; Paolo Lucca: *La diocesi armeno-cattolica di Naxijewan e i suoi rapporti con Roma nel XVII secolo*. In: *Un genocidio culturale dei nostri giorni. Nakhichevan. La distruzione della cultura e della storia armena*. A cura di Aldo Ferrari – Antonia Arslan. Milano, 2024. (Frammenti di un Discorso Mediorientale 14) 105–129.

31 APF SOCG Vol. 137. Fol. 279^r, 280^r, 282^r; APF Lettere SC Vol. 18. Fol. 70^v–73^v; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XXV. *Marius Filonardi (1635–1643)*. Vol. 3. (7. XI. 1637. – 30. X. 1638.). Ed. Teresa Chynczewska-Hennel. Cracoviae, 2024. 11., 36–37., 180., 185., 193., 214.

32 *Řošk'ay: Žamanakagrut' iwn*, 178–179.

33 APF CP Vol. 22. Fol. 148^r–149^r.

34 APF Acta SC Vol. 32. Fol. 68^r–69^v; Archivio Generale dei Teatini [Roma] (= AGT) Collegio di Leopoli (= CL) Portfolio 1. [Fóliószám nélkül.]

Kollégiumot [Collegium Armenum], amelynek első rektora lett, és tüstént megkezdte az unitus papképzést.³⁵ Torosowicz érsek ott akadályozta a tevékenységüket, ahol csak tudta, ám ennek ellenére az oktatás számos hallgatóval zavartalanul zajlott. Galano páter ugyan 1666-ban tüdőgyulladásban elhunyt, de helyét a nagy műveltségű francia arisztokrata származású Louis-Marie Pidoux de Saint-Olon páter vette át.³⁶ Az elkövetkezendő években az Örmény Kollégium és az érsek között további konfliktusok robbantak ki. Torosowicz a világi hatóságok segítségével, több alkalommal is el akarta érni az oktatási intézmény bezárását. Róma 1668-ban elégelte meg az érsek áskálódását, és Rómába rendelte, ahol számot kellett adnia „állítólagos” hittagadásáról, és ellentmondásos egyházpolitikájáról. Az Örmény Kollégium alapítása kapcsán azt is meg kell jegyezni, hogy arra Rómában nemcsak oktatási- és tudományos intézményként, hanem missziós bázisként tekintettek, az ott munkálkodó theatinus pátereknek ugyanis a krími és a moldvai örmény közösségek közé szervezendő missziók szervezése is fontos feladata volt.³⁷ Így kerültek tehát a moldvai örmények az Apostoli Szentszék látókörébe, ahol 1668-ban nagyon fontos változás történt.

A moldvai örmények Erdélyben

Ahogy a fentiekben röviden utaltunk rá, a Moldvai Fejedelemség területén a 14. század közepe óta jelentős számú örmény közösség élt. Eleinte az 1364-ben alapított lembergi örmény apostoli érsekség, majd 1509-ben a Iași-ban megalapított moldvai püspökség egyházi joghatósága alá tartoztak.³⁸ A püspökeiket a mindenkori anyaországi örmény egyházfő nevezte ki és szentelte fel. Moldova ugyanakkor a 17. században a Propaganda Fide látókörébe került, ahol jelentős számú katolikus hitű, többségében magyar ajkú lakosság is élt. Elsősorban az Apostoli Szentszék égisze alatt bolgár, lengyel, litván, magyar és olasz ajkú obszerváns, illetve konventuális ferences szerzetesek végeztek közöttük pasztorális tevékenységet. Természetesen ezek a misszionáriusok az ortodox románokat és a keleti „szakadár” örményeket is megkísérelték katolikus hitre téríteni, több-kevesebb

35 APF Acta SC Vol. 33. Fol. 153^v–154^r; APF SOCG Vol. 225. Fol. 72^r, 76^v, 100^v; APF CP Vol. 64. Fol. 41^r–47^v, Vol. 133. Fol. 270^r–310^v; APF Collegi Vari (= CV) Vol. 2. Fol. 2^r–22^v, 24^r–37^v, 111^r–112^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 50^r–^v, 51^r–^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 73^r. Nr. 64. 20. Erről lásd még bővebben Dmytro Blažejovskij: *The Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv*. Rome, 1975. (Analecta OSBM Series II. Sectio 1) 86., 110–121.; Kornél Nagy: *The Foundation of the Armenian (Ruthenian) College of Lviv (1664–1681)*. *Eastern Theological Journal* 6 (2020) 35–75.; Tomasz Krzyżowski: *The Dissolution of the Pontifical Armenian-Ruthenian College in Lviv in 1784 by the Austrian Authorities: Origins, Process, Consequences*. *Galicja – Sudia i Materiały* 10 (2024) 11–13.; Az egyházi oktatási intézmény később, 1709-ben felvette az Örmény-Rutén Kollégium [Collegium Armenum et Ruthenum] nevet. Erről lásd APF CV Vol. 2. Fol. 72^r–81^v.

36 Řošk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 180–181.

37 APF SC FA Vol. 2. Fol. 381^r–382^v.

38 Később a 16. század közepén a püspöki székhely Sučevavába [örményül Seč'ov], a 14. században alapított Szent Kereszt Felmagasztalása [Surb Xač'katar] örmény apostoli monostorba tevődött át. MAMAT MS Nr. 2015. Fol. 113^r; BMK MS Nr. 9. Fol. 147^v–148^r; Petrowicz: *La chiesa armena*, 73–78., 122–124.; Mutafian: *Le Saga*, 146–152.

sikerrel.³⁹ A Nikol Torosowicz-féle leMBERGI egyházi unió híre eljutott Moldvába is. Az akkor már Suçeavában székelő örmény apostoli rítusú püspökök azonban hevesen elleneztek mindenfajta egyházi egyesülési törekvést Rómával, sőt, Torosowicz erőszakos egyházpolitikája miatt az 1630-as és az 1640-es években több örmény család is áttelepült a Lengyel–Litván Unió területéről Moldvába.⁴⁰

1668-ban III. György moldvai vajda második uralmának (1668–1672) legelején szigorú adópolitikát vezetett be, és súlyos terheket rótt a lakosságra. Az örményeket szakadár keresztény hitük miatt ráadásul még újabb adókkal terhelték: azzal az ígérettel kecsegtették őket, hogy amennyiben áttérnek a bizánci rítusú ortodox hitre, akkor jelentősen mérséklék az adóterheiket. Az örmény közösség erre nyílt lázadással válaszolt, amit azonban a hatóságok keményen levertek. Még ugyanabban az esztendőben a moldvai közösség egy jelentős csoportja, élükön a püspökükkel, Minas Alék'sanean T'oxat'ec'ivel és a keleti rítusú klérussal együtt Erdélybe menekült.⁴¹

Ennek híre csak egy esztendővel később, 1669-ben jutott el Varsóból Rómába. A varsói nuncius Galeazzo Marescotti, rövid varsói hivatala idején (1668–1670) hosszas levelet fogalmazott meg és küldött el Rómába, a Propaganda Fide vezetőségének. A moldvai minorita misszionáriusok információira hagyatkozva beszámolt az örmények előző évi lázadásáról és Erdélybe meneküléséről. Ugyanekkor leírta, hogy – mivel a moldvai örmény klérus is Erdélybe távozott –, fontos lenne oda missziót szervezni katolizálásuk céljából. Marescotti azt is javasolta, hogy missziójukban a leMBERGI örmény érsekségnek és az Örmény Kollégiumnak is oroszlánrészt kellene vállalnia. A Propaganda Fide tudomásul vette a varsói nuncius levelét, de akkor még nem hozott döntést.⁴²

Egy évvel később Louis-Marie Pidoux de Saint-Olon, az Örmény Kollégium rektora küldött hosszas levelet Rómába. Ő Marescotti nunciushoz hasonlóan leírta, hogy a lázadás miatt rengeteg örmény menekült Moldvából Erdélybe, Minas püspök vezetésével. Ő is felhívta a Propaganda Fide figyelmét, hogy az Örmény Kollégium részvételével nem lenne hasztalan missziót szervezni Erdélybe az odamenekült örmények katolizálása céljából.⁴³ Még ugyanabban az évben a bolgár (csiprováci) születésű Petar Parčević moldvai apostoli vikárius szintén beszámolt erről a Propaganda Fidének, Bákóból [Bacău] írt jelentésében. E szerint a csíksomlyói kolostorban vannak olyan áttért román és örmény obszerváns

39 Teresa Ferro: *I missionari cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*. Cluj-Napoca, 2005. 62–70., 87–88.; Laura-Liana Turcan: The Damnation of History. Social Historical Aspects of Last Judgement in the Iconography of the Voroneți and Hurezi Monasteries. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Orthodoxa* 57 (2012) 97–108.; Alexandr Osipian: Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250–1700. Integration of the Armenian Trading Diaspora in Moldavian Principality. In: *New Europe College Yearbook*. 13. Ed. Irina Vainovschi-Mihai. Bucharest. [2012–2013.] 113–156.; Molnár Antal: *Magyar kutatások a Vatikánban a moldvai magyarság történetéről*. Bp., 2024. 12–24.

40 APF SOCG Vol. 427. Fol. 436^r., Vol. 471. Fol. 314^r.; APF Fondo Vienna (= FV) Vol. 8. Fol. 74^r–77^v.; Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia (= APMV) Manuscripta (= MS) Nr. 771. Fol. 124^{r-v}.; MAMAT MS Nr. 9484. Fol. 304^r.; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár (= ELTE EKK) Collectio Hevenesia (= CH) Cod. 21. Pag. 81.

41 APF FV Vol. 8. Fol. 80^{r-v}.; BMK MS Nr. 511. Fol. 1^r., 199^r.

42 APF SC FA Vol. 1. Fol. 525^r–526^v.; APMV MS Nr. 775. Fol. 124^{r-v}.

43 APF SC FA Vol. 1. Fol. 602^r–610^v.

ferences szerzetesek, akiknek segítségével a Moldvából bemenekült erdélyi örmények a katolikus hitre téríthetők.⁴⁴

A Propaganda Fide figyelembe vette e beérkező jelentéseket, de még továbbra sem született meg ebben a kérdésben a végső elhatározás. Két évvel később, 1672-ben az oszmán-törökök elfoglalták a Lengyel–Litván Unió fennhatósága alá tartozó Podóliát és székhelyét, Kamieniec-Podolski városát. Ennek következtében számos podóliai, keleti hitű örmény család menekült Erdély területére. Erre még ugyanazon esztendő legvégén Louis-Marie Pidoux de Saint-Olon felhívta a Propaganda Fide figyelmét. Pidoux páter részletesen leírta, hogy a Moldvából korábban bemenekültekkel együtt már jelentős számú keleti hitű örmény él az Erdélyi Fejedelemség területén, akik Minas moldvai örmény püspök vezetése alatt állnak. A theatinus szerzetes sürgette a Propaganda Fidét, hogy minden tekintetben támogasson egy erdélyi missziót. Véleménye szerint a lembergi Örmény Kollégium végzett növendékei közül többen is megfelelőnek bizonyulnának a misszió vezetésére.⁴⁵ Mi több, kiemelte, hogy a Kollégium egyik legelső végzett diákja, a lembergi születésű Jan Kieremowicz lenne erre a feladatra a legalkalmasabb jelölt.⁴⁶ Pidoux ráadásul ebben az ügyben erős támogatóra talált Francesco Buonvisi varsói, később bécsi apostoli nuncius személyében. Ugyanakkor a rektor arra is felhívta a figyelmet, hogy az éppen Rómában tartózkodó renitens Torosowicz érseket megbízhatatlansága miatt nem lenne célszerű bevonni ebbe a roppant fontos ügybe.⁴⁷ A következő évben a Propaganda Fide jóváhagyta Kieremowicz jelöltségét, azzal a kitételrel, hogy őt nemcsak Erdélybe, hanem Moldvába is delegálni kellene az ottani örmények katolizálása céljából. Ezt követően 1674-ben X. Kelemen pápa a Propaganda Fide javaslatára Jan Kieremowiczot az erdélyi és moldvai örmények apostoli vikáriusának, valamint Hymeria (*in partibus infidelium*) címzetes püspökének nevezte ki.⁴⁸

Mindeközben Torosowicz érsek továbbra is Rómában élt. 1669 és 1676 között több alkalommal állt a Propaganda Fide vizsgálóbizottsága előtt, hogy számot adjon a korábban elkövetett pénzügyi visszaéléseiért, erkölcstelen, nem főpaphoz méltó életviteléért és hittagadásáért. Az érsek I. Fülöp örmény katolikossal történt 1652. évi személyes találkozáját egyenesen tagadta. Magánéleti kapcsolatait azzal hátrította, hogy az állítólagos ágyasok, akiktől valóságban is számtalan törvénytelen gyermeke született, valójában a közeli nőrokonai és az ő gyermekeik, akik számára keresztényi kötelességként nyújtott támaszt és vigaszt.⁴⁹ A Propaganda Fide természetesen nem hitt az érseknek. Ugyanakkor nem is marasztalta el. Ebben szerepet játszott többek között az, hogy a korábbi uralkodótól, II. János Kázmértól eltérően (Wiśniowiecki Korybut) Mihály és III. (Sobieski) János királyok személyében olyan uralkodók ültek abban az időszakban a Lengyel–Litván Unió

44 APF SC Fondo Moldavia (= FM) Vol. 1. Fol. 265^r–267^v; *Moldvai magyar csángó-magyar okmánytár. 1467–1706.* Főszerk. Benda Kálmán. Bp., 2003. [2. kiad.] 619–623.; Ferro: *I missionari cattolici*, 97–98.; Petar Parčevićről lásd még *Hierarchia catholica*, IV. 231.

45 APF SC FM Vol. 1. Fol. 287^r.

46 Uo. Fol. 168^r–169^v.

47 Uo. Vol. 1. Fol. 233^r–236^v, 257^r–259^v.

48 APF Indice Vol. 5. Fol. 95^r. Nr. 161. 39.; Rõšk'ay: *Žamanakagrut'iw*n, 182.

49 APF SC FA Vol. 2. Fol. 394^{r-v}.

trónján, akikkel Torosowicz érsek és dúsgazdag családja kiváló kapcsolatokat ápolt. Így egy esetleges diplomáciai bonyodalmat elkerülendő, végül elálltak Torosowicz leváltásáról. Az érseket azonban fokozottabb ellenőrzés alatt kívánták tartani, és ezért úgy döntöttek, hogy Torosowicz mellé egy Rómához sokkal lojálisabb örmény unitus egyházi személyt neveznek ki érseki koadjutornak, címzetes püspöki rangban. 1675-ben az éppen Rómában, az Egyiptomi Szent Mária örmény unitus parókia élén szolgáló anyaországi születésű Vardan Hunaneant nevezték ki erre a posztra és Epiphania in Syria címzetes püspökének, akit maga X. Kelemen pápa szentelt fel.⁵⁰ Hunanean még Piromalli és Galano páterek hatására fiatal szerzetesként tért át a katolikus hitre, és jól ismerte Torosowicz ügyeit. Feladata egyértelmű volt: tartsa szemmel a nehéz és egyszersmind nagytermészetű renitens érseket, és amennyiben újabb visszaéléseket tapasztal, azt azonnal jelentse Rómába, a Propaganda Fidének.⁵¹

Az érsek kénytelen volt beleegyezni, mert, mint mindig, a politikai túlélésre játszott. A következő évben visszatért Lemberg városába, ahol szembesülni kényszerült azzal, hogy a városban tartózkodott az éppen erdélyi misszióra készülő és felszentelésére váró Kieremowicz kinevezett püspök. Torosowicz érsek azért sem igazán örült ennek, mert Kieremowicz-csal korábban több alkalommal is összetűzésbe került a katolicizmus megítélése kapcsán. Ráadásul számára újabb csapás volt, hogy Hunanean püspök mellett egy másik unitus főpap is a városban tartózkodott, és hivatalára nézve ezt rendkívül veszélyesnek ítélte. Így mindent megtett annak érdekében, hogy a két egyházi személyt eltakarítsa az útból.⁵² 1677-ben Kieremowicz püspök éppen Francesco Martelli akkori varsói apostoli nunciusnak a levelére várt, hogy a felszentelését követően az Apostoli Szentosztálytól kapott kellő felhatalmazásokkal és a Rómából beérkezett pénzügyi segítséggel együtt Erdélybe induljon, amikor váratlanul, tisztázatlan körülmények között elhalálozott Lembergben. Pidoux páter, a lembergi Örmény Kollégium rektora Torosowicz érseket és körét vádolta meg Kieremowicz haláláért, de konkrét bizonyítékokkal nem tudott szolgálni. Kieremowicz halálával átmenetileg lekerült az erdélyi és moldvai örmény misszió ügye a napirendről.⁵³ Torosowicznak elemi érdeke volt, hogy így vagy úgy megszabaduljon tőle, ahogy Vardan Hunaneantól is. Hunaneant 1678-ban az udvarnál szodómiával és korrupcióval vádolta meg.⁵⁴ A feljelentés ugyan valótlannak bizonyult, de Hunanean püspök a Propaganda Fidéhez fordult, arra kérve a missziós szervet, hogy helyezték őt át anyaországi misszióra, majd miután megkapta az erről szóló döntést, Lembergől Örményországba távozott.⁵⁵ Pidoux rektor és Francesco Martelli nuncius nehezen nyugodott ebbe bele. Számos levelet írtak Rómába, és egyértelműen Torosowiczot tették felelőssé Kieremowicz haláláért

50 APF Acta SC Vol. 47. Fol. 210^r; APF SOCG Vol. 454. Fol. 53^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 199^{r-v}, 200^r, 209^r–211^r; APF SC FM Vol. 1. Fol. 287^r; APF Indice Vol. 5. Fol. 95^r. Nr. 122. 23.; Petrowicz: *L'Unione*, 295.; Rőšk'ay: *Žamanakgrut'iw*n, 183.

51 APF Acta SC Vol. 45. Fol. 36^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 332^r–337^r.

52 MAMAT MS Nr. 5817. [Fóliószám nélkül.]

53 APF SOCG Vol. 471. Fol. 314^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 630^r, 631^{r-v}; APF SC FM Vol. 1. Fol. 358^r.

54 APF CP Vol. 29. Fol. 629^{r-v}; APF SC FA Vol. 3. Fol. 19^r–23^v.

55 APF Acta SC Vol. 45. Fol. 145^v–146^v; APF SOCG Vol. 484. Fol. 282^r–283^v, 285^{r-v}; APF SC FA Vol. 2. Fol. 413^r–417^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 96^r. Nr. 40. 81.

és Hunanean püspök távozásáért. Panaszaik akkor süket fülekre találtak. Ezért Pidoux még 1678-ban lemondott a lembergi Örmény Kollégium rektori hivataláról, és Hunaneanhoz hasonlóan örményországi misszióra távozott.⁵⁶ Helyét az egyházi oktatási intézmény élén korábbi helyettese, a comói születésű Francesco Giambattista Bonesana⁵⁷ vette át, aki elődjéhez hasonlóan nem szívelte Torosowicz érseket.⁵⁸

Az elkövetkező két évben Bonesana rektor és Martelli nuncius, majd 1680-tól utódja, Opizio Pallavicini részletes jelentéseket írt a Propaganda Fidének Torosowicz érsek alkalmatlanságáról, valamint Kieremowicz halálában és Hunanean püspök ellehetetlenítésében játszott szerepéről. Végül 1681 elején a Propaganda Fide úgy döntött, hogy leváltják az érseket, és a helyére az akkor már örményországi területeken missziós tevékenységet folytató Vardan Hunanean püspököt nevezik ki.⁵⁹ Nikol Torosowicz érsek a leváltását tartalmazó írásos dokumentumot már nem tudta átvenni, mivel 1681. március 21-én – mintegy 54 esztendőn át tartó ellentmondásos egyházi hivatali pályát követően – meghalt.⁶⁰ Halálakor Pallavicini nuncius az Apostoli Szentszékhez küldött jelentésében sommásan megjegyezte, hogy a lembergi örmény érsekség ugyanott van, ahol 1630-ban volt: Torosowicz zavaros egyházi hivatala alatt szinte mindvégig szakadár és eretnek állapotban, annak ellenére, hogy két alkalommal is egyházi unióra lépett Rómával.⁶¹ Így az erdélyi és moldvai örmény misszió szervezésének ügyében egy fejezet lezárult, és egy új vette a kezdetét.

Az erdélyi és a moldvai örmény katolikus misszió

Az érsek halálát követően a Propaganda Fide Torosowicz kinevezett utódját, Vardan Hunanean próbálta elérni, aki akkor éppen az örmény egyházfői székhely, Eĵmiciac környékén folytatott missziós és pasztorális tevékenységet nemzettársai körében.⁶² Ezzel egyidejűleg az Apostoli Szentszék az erdélyi és moldvai missziót igyekezett újjászervezni, amely még Kieremowicz püspök 1677-ben bekövetkezett halála miatt megszakadt. Ezért Rómából

56 APF Acta SC Vol. 47. Fol. 225^r; APF Lettere SC Vol. 67. Fol. 6^{r-v}, 22^{r-v}. APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 62^v–63^r; APF SC FA Vol. 2. Fol. 448^r; APF CU Vol. 2. Fol. 1^r; APF CV Vol. 2. Fol. 154^r, 156^r, 160^r; AAV ANV Vol. 176. Fol. 71^r; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül]; Pidoux páter 1687-től a perzsiai theatinus missziók főnökeként, valamint Bagdad címzetes püspökeként szolgált 1717-ben bekövetkezett haláláig. Erről lásd *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. V. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler – Pirminius Sefrin. Patavii, 1952. 110.

57 Francesco Giambattista Bonesana 1692-ig vezette rektorként a lembergi Örmény Kollégiumot. Azt követően 1692-től Caiazzo, majd 1695-től 1709-ben bekövetkezett haláláig szülővárosa, Como püspöke volt. Helyét az Örmény Kollégium rektori hivatala élén a parmai születésű Sebastiano Maria Accorsi vette át. Erről lásd *Hierarchia catholica*, V. 134., 166.

58 APF Acta SC Vol. 44. Fol. 247^{r-v}; APF CP Vol. 39. Fol. 314^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 144^r, 145^r; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül.]

59 APF SC FA Vol. 3. Fol. 324^{r-v}, 329^r; AAV ANV Vol. 177. Fol. 8^v.

60 Van olyan adat is, mely szerint Torosowicz érsek 1681. október 24-én hunyt el. Ennek határozottan ellentmond, hogy a Propaganda Fide az 1681. év augusztusában tárgyalta az elhalálozott érsek utódlásának ügyét. APF Acta SC Vol. 52. Fol. 122^{r-v}; APF SOCG Vol. 483. Fol. 282^r–283^v; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 70^v–71^r, 97^r–98^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 738^{r-v}, Vol. 3. Fol. 310^r; Rösĳ'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 184.

61 APF SOCG Vol. 483. Fol. 74^r–75^v; AAV Segretaria di Stato. Polonia (= SSP) Vol. 185. Fol. 6^r–7^r.

62 APF Acta SC Vol. 52. Fol. 4^{r-v}, 49^v–51^v; APF SOCG Vol. 484. Fol. 126^{r-v}, 127^r; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 61^{r-v}; Rösĳ'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 185.

Varsóba, majd Lembergbe küldték Francesco Martelli érseket, korábbi varsói apostoli nunciust, ahol utódjával, Opizio Pallavicinivel és a lembergi örmény unitus klérussal, illetve az Örmény Kollégium rektorával, Francesco Giambattista Bonesanával folytatott tárgyalásokat. Francesco Martelli 1681. július 31-én, Rómába küldött olasz nyelvű levelében összegezte az általa tapasztaltakat. Leszögezte, hogy a Propaganda Fidének a moldvai örmények helyett az erdélyiekre kellene koncentrálnia, mert a moldvai örmény apostoli rítusú püspök a klérussal együtt ott tartózkodik. Az esetleges egyházi unió sikerének biztosítékát Martelli az örmény keleti klérus megnyerésében látta.⁶³

A Propaganda Fide tudomásul vette az érsek jelentését, ám a döntéssel várt még, mert Rómában úgy gondolták, hogy előbb a lembergi örmény érsekség helyzetét kell rendezni. Egy évvel később Francesco Giambattista Bonesana, az Örmény Kollégium rektora sürgette a Propaganda Fidét, hogy fontolja meg az erdélyi örmények közé szervezendő misszió lehetőségét,⁶⁴ ám ezt 1682-ben – átmenetileg – megzavarta egy kellemetlen diplomáciai bonyodalmakkal járó ügy. A renitens Torosowicz érsek utódjának kiszemelt Vardan Hunaneant az újonnan megválasztott I. Eliazár örmény egyházfő emberei lefogták, és tömlöcbe vetették mint eretnek papot és „frank” kémet, mert az új katolikosz gyanakvással tekintett az örmény területeken tevékenykedő szentszéki misszionáriusokra.⁶⁵ Féltő volt, hogy I. Eliazár örmény egyházfő az oszmán-török vagy a perzsa világi hatóságok segítségével halálra ítéli, és kivégezti Hunaneant.⁶⁶ Ezért az Apostoli Szentszék, a Propaganda Fide és a lengyel királyi udvar mindent megtett annak érdekében, hogy az örmény unitus főpapot kiszabadítsa.⁶⁷ Ráadásul a helyzetet tovább bonyolította, hogy az örmény egyházfői központ, Ęjmiacin is tudomást szerzett Torosowicz haláláról: I. Eliazár 1682-ben korábbi hívét, az unitus hitet megtagadó, az ugyancsak lembergi születésű, Jan Bernatowiczot nevezte ki és szentelte fel Lemberg örmény keleti rítusú érsekének, akinek egyházi joghatósága a moldvai és az erdélyi örményekre is kiterjedt.⁶⁸ Az új keleti érsek embereivel együtt megérkezett a Lengyel–Litván Unió területére, és sikeresen térítette vissza az örmények egy részét az unitus hitről a keleti, apostoli hitvallására. Ez a helyzet még bonyolultabbá tette az erdélyi örmény misszió ügyét.⁶⁹ A befolyásos családja révén kiváló udvari kapcsolatokkal rendelkező lembergi örmény unitus vikárius, az Örmény Kollégium egykori növendéke, Kazimierz Gabriel Muratowicz⁷⁰ arra kérte Pallavicini nun-

63 APF CV Vol. 2. Fol. 166^r.

64 APF SC FM Vol. 2. Fol. 126^r–127^r.

65 APF SC FA Vol. 3. Fol. 345^r–346^r.

66 APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 6^v–7^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 341^{r-v}, 347^{r-v}.

67 APF SOCG Vol. 484. Fol. 321^r–322^r; APF SC FM Vol. 2. Fol. 134^r–135^v; APF CU Vol. 2. Fol. 51^r–52^v.

68 APF SOGG Vol. 483. Fol. 282^r–283^v; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 123^r–124^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 365^r, 375^r; Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza (1686–1954)*. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 17, Historica 10) 3.

69 APF SC FA Vol. 3. Fol. 223^{r-v}.

70 Apja a Lengyel–Litván Unió híres (keleti) karrierdiplomatája, a katolikus hitű Sefer Muratowicz [Sefer Muradean] volt. Róla lásd még Michael Polycziński: *The Relacyja of Sefer Muratowicz: 1601–1602. Private Royal Envoy of Sigismund III Vasa to Shah 'Abbas I. Turkish Historical Review 5 (2014) 1–35.*; *Stosunki dawnej Rzeczypospolitej z Persją Safawidów i katolikosem w Eczmiadzynie w świetle dokumentów archiwalnych/The Relations of the Polish–Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin in the Light of Archi-*

ciust, hogy ne csak a lengyelországi örmény ügyekre, hanem az erdélyiekre és a moldvaiakra is koncentráljon, mert számos, megbízható információt kapott a Moldvában missziós tevékenységet folytató minorita atyáktól, hogy Erdélyben rengeteg keleti hitű örmény van.⁷¹ Muratowicz vikárius némi túlzással azt is megjegyezte, hogy papjaik már az ottani katolikusok között is terjesztik a szakadár hitüket.⁷² Pallavicini nuncius ezt a levelet továbbította a Propaganda Fidéhez. Egy saját kezű levelet is csatolt hozzá, amelyben leírta, hogy egyetért a Muratowicz vikárius által leírtakkal, és teljes mellszélességgel támogatja az erdélyi és a moldvai örmények közé küldendő misszió újbóli megszervezését.⁷³

Még ugyanebben az évben, 1682 végén Francesco Giambattista Bonesana rektor Lembergből részletes jelentést küldött a fejleményekről. Először is informálta a Propaganda Fidét, hogy Pallavicini nunciussal, rendtársaival, valamint az Örmény Kollégium egykori növendékeivel felvették a harcot Jan Bernatowicz érsek „eretnek” missziója ellenében. Másodszer, a nehézségek és bonyodalmak ellenére igenis folytatni kell az erdélyi és a moldvai örmény misszió megszervezését. Sőt, sürgette a szentszéki hatóságokat, hogy mielőbb cselekedjenek ez ügyben, nehogy Bernatowicz emberei előbb bejussanak Erdélybe. Úgy gondolta, hogy a misszió szervezését vagy az erdélyi obszerváns ferencesekre, vagy a moldvai minoritákra, vagy pedig a lemergi theatinusokra, esetleg az Örmény Kollégium növendékeire kellene bízni.⁷⁴ Bonesana nézetét osztotta Pallavicini nuncius is, mert úgy látta, hogy Moldvából és a Lengyel–Litván Unió területéről elszármazott, nagyszámú örmény menekült él az Erdélyi Fejedelemség területén, akiket szakadár papjaik irányítanak, a püspökükkel az élén.⁷⁵ Ennek a véleménynek adott hangot az erdélyi örmény misszióval kapcsolatban a Varsóban tartózkodó Martelli érsek is 1683 elején, de ő hozzátette, hogy mindenekelőtt Bernatowicz-csal és híveivel kell leszámolni, illetve meg kell oldani a lemergi örmény unitus érseki szék betöltését. Nem sokkal később a világi hatóságok a keleti rítusú örmény főpapot társaival együtt lefoglalták és bebörtönözték.⁷⁶

1683 közepére Pallavicini nunciussal és Bonesana rektornak sikerült elérniük az uralkodónál, hogy Bernatowiczot híveivel együtt végleg kiutasítsák a Lengyel–Litván Unió területéről. A Bernatowicz által visszatért örmények újból katolikus hitvallást tettek le.⁷⁷ Viszont továbbra is probléma volt az érsekség állapota az unitus érseki szék betöltetlensége miatt. Az érseki hivatal élére kiszemelt Vardan Hunanean I. Eliazár katolikusztömölécében volt, de olyan ellentmondásos hírek is lábra kaptak, hogy már nincs is az élők sorában.⁷⁸ Ezért Pallavicini nuncius azt ajánlotta, hogy amíg nem kerül elő Hunanean érsek, addig az unitus főegyházmegye élére egy címzetes püspöki címet viselő érseki koad-

val Documents. Ed. Stanislaw Jaśkowski – Dariusz Kolodziejczyk – Piruz Mnacakanyan. Warszawa, 2017. 71–75.

71 APF CP Vol. 22. Fol. 230^v, 253^r; APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 175^v–176^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 342^{r-v}.

72 APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 149^{r-v}; AAV ANV Vol. 98. Fol. 661^r; AAV SSP Vol. 101. Fol. 498^r–499^v.

73 APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 1^v–2^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 341^{r-v}, 344^v.

74 APF SC FA Vol. 3. Fol. 371^{r-v}.

75 Uo. Fol. 370^{r-v}.

76 APF SOCG Vol. 488. Fol. 274^{r-v}, 285^r; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 223^{r-v}; APF SC FM Vol. 2. Fol. 134^r–135^v.

77 APF SOCG Vol. 503. Fol. 374^{r-v}, Fol. 375^r, Fol. 376^r; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 375^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 234^{r-v}; APF CU Vol. 3. Fol. 472^r.

78 APF Lettere SC Vol. 71. Fol. 47^v–48^r, 102^v–103^v.

jutort nevezzenek ki. A Propaganda Fide és a pápai udvar elfogadta javaslatát. Az erre alkalmas jelöltet csakhamar megtalálták a Lembergben tartózkodó Deodatus Nersesowicz [Niersesowicz] személyében, akit Traianopolis in Rhodope címzetes püspökének neveztek ki 1683 őszén.⁷⁹ Az érseki koadjutor hivatalba lépését követően hamar munkához látott, és sikeresen megkezdte az érseki hivatal újjászervezését.⁸⁰ Ugyanakkor az erdélyi misszió szervezésének ügye még mindig megoldatlan maradt, sőt nagyon lassan haladt annak ellenére, hogy maga Nersesowicz püspök is sürgette ezt nem sokkal püspöki kinevezését követően.⁸¹

Még ugyanazon év nyarán Bonesana rektor és Pallavicini nuncius hosszas jelentéseket írtak a Propaganda Fidének az erdélyi örmény misszió ügyében. Ők a moldvai minoritákat javasolták, mert azok, véleményük szerint, jobban ismerték a helyi viszonyokat.⁸² Szintén beszámoltak arról is, hogy mindketten felvették a kapcsolatot Vito Piluzzi [Piluzio da Vignanello] moldvai minorita missziófőnökkel (és egyúttal Marcianopolis címzetes érsekével),⁸³ és a vele lefolytatott egyeztetéseket követően 1683. szeptember 8-án, Rómába küldött levelükben összegezték tapasztalataikat. Ebben mindketten részletesen leírták, hogy Piluzzi, valamint rendtársai valóban támogatták és egyszersmind kiemelt fontosságúnak vélték az erdélyi örmény missziót, azonban az Erdélyben, a katolikusok számára nem éppen előnyös közállapotok miatt nem vállalták el e feladatot. Meglátásuk szerint oda mindenképpen az örmény nyelvben és kultúrában jártas, a helyi viszonyokat jól ismerő egyházi személyeket kellene delegálni. Terjedelmes jelentéseiket mindketten azzal zárták, hogy továbbra is keresik az alkalmas személyeket a misszió szervezésére, mert azt minél előbb el kell indítani.⁸⁴

Az erdélyi misszió ügye a 1684 februárjáig szinte semmit sem haladt előre. Ennek oka újfent a lembergi örmény unitus érsekség problémája volt. Maga Pallavicini nuncius is inkább ennek akart a végére járni. Először is, 1684 januárjában a lembergi örmény unitus főszékesegyházban püspökké szentelte Deodatus Nersesowicz érseki koadjutort.⁸⁵ Másodsor, hírt vette III. (Sobieski) János királytól, hogy Vardan Hunanean életben van, és arra kérte a lengyel királyi udvart, hogy perzsiai diplomatáin keresztül tegyenek meg mindent,

79 Deodatus Nersesowicz püspök is a lembergi Örmény Kollégium első végzett növendékei közé tartozott. APF Acta SC Vol. 53. Fol. 248^{r-v}; APF SOCG Vol. 488. Fol. 275^r–276^v, 277^r–281^r, 283^r–284^v, 286^r; APF CP Vol. 29. Fol. 361^r–364^v; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 69^r, 199^v–200^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 374^{r-v}; APF FV Vol. 42. Fol. 49^{r-v}; APF Indice Vol. 5. Fol. 93^r. Nr. 5. 21. Erről lásd még Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 7–8.; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XXXIV. *Opitius Pallavicini (1680–1688)*. Vol. 7. (3. VII. 1683. – 28. XII. 1683.) Ed. Maria Domin. Cracoviae, 2012. 21–24., 132–133., 368.

80 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 22^{r-v}.

81 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 128^v–129^r; APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 76^v–77^r; APF CP Vol. 29. Fol. 365^r–366^v.

82 APF SOCG Vol. 490. Fol. 122^r, 123^v; APF SC FA Vol. 3. Fol. 370^{r-v}.

83 Vito Piluzzi 1653 óta tartózkodott Moldvában. 1663-ban lett a moldvai minorita missziók főnöke (prefektusa). 1678-ban nevezték ki Marcianopolis címzetes érsekének. Személyéről és tevékenységéről lásd még *Hierarchia catholica*, V. 111., 255.; Ferro: *I missionari cattolici*, 51., 67–68., 94–96., 120–122.

84 APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 67^{r-v}; APF SC FA Vol. 3. Fol. 377^r–381^v.

85 APF CP 29. Fol. 165^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 66^r–67^r, 69^{r-v}, 72^r–73^r; APF SC Fondo Moscovia, Polonia, Ruteni (= FMPR) Vol. 2. Fol. 195^{r-v}; Řošk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 194–195.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 7.; *Acta Nuntiaturae Poloniae*. XXXIV. *Opitius Pallavicini (1680–1688)*. Vol. 8. (1. I. 1684. – 30. VI. 1684.) Ed. Maria Domin. Cracoviae, 2015. 61–62., 68., 77–78., 119., 303–304., 392–393.

hogy Hunaneant, mint az Apostoli Szentszék emberét, szabadítsák ki I. Eliazár katolikosz börtönéből, aminek következtében megkezdődtek a tárgyalások I. Szolajmán perzsa sah-hal.⁸⁶ Ennek eredményeképpen I. Eliazár utasítására Hunaneant ugyan kiengedték a börtönből, de az Erzurum [Karin] mellett található Szent Minas-monostorba hurcolták, ahol továbbra is házi őrizetben maradt. Végleges szabadon bocsátásáért további tárgyalások folytak az örmény apostoli egyház vezetőivel.⁸⁷

Pallavicini csak ezt követően, 1684. február legelején kezdett újabb egyeztetésekre a Propaganda Fidével az erdélyi örmény missziót illetően. Akkor Francesco Giambattista Bonesana rektort és két Lembergben tartózkodó theatinus rendtársát, Sebastiano Maria Accorsit és Ambrogio Gandolfini-t kérte fel arra, hogy ők maguk szervezzék meg a missziót Erdélybe.⁸⁸ Mellettük legfőbb érvként az szólt, hogy korábbi örményországi missziós tapasztalataik alapján kiválóan beszélnek az örmény nyelvet és jól ismerik az örmény kultúrát, valamint mentalitást. Bonesana rendtársaival együtt elvállalta e nehéz feladatot, és Pallavicini nuncius erről nyomban értesítette Rómát.⁸⁹

A Propaganda Fide 1684. március 6-án összeült általános ülésén megvitatták, illetve jóváhagyták, hogy az erdélyi örmény missziót a leMBERGI Örmény Kollégium rektorának a szervezésében kezdik el, és Moldvára majd csak utána – az erdélyi misszió esetleges sikerességét követően – koncentrálnak. Ezt követően a három theatinus szerzetes megkezdte az úti előkészületeket. Bonesana rektor néhány hónappal később a misszió ügyében pénzügyi segítyt és még több felhatalmazást kért.⁹⁰

Ám 1684 szeptemberére a Propaganda Fidéhez beérkező erdélyi jelentések megismerése után Bonesana és társai visszakoztak. Tudniillik, tudomásukra jutott az erdélyi katolikusok siralmas helyzete,⁹¹ továbbá azt is megtudták, hogy nincsen püspökük, és a világi hatóságok folyamatosan zaklatják az ott szolgálatot tevő egyházi embereket.⁹² Bonesana és rendtársai ugyan magukat továbbra is alkalmas személyeknek tartották az erdélyi örmény misszióra, de azt javasolták, hogy a Propaganda Fidének sokkal ideálisabb lenne, ha örmény születésű, de katolikus hitű klerikális személyeket delegálnának Erdélybe, akik jobban ismerik a helyi viszonyokat. Ők egyöntetűen az Örmény Kollégium egykori növendékeire gondoltak, mert ők inkább Lembergben maradnának, és a nevezett egyházi oktatási intézmény falai között folytatnák missziószervezői, valamint oktatói tevékenységüket. A Propaganda Fide bÍBOROS-prefektusa, Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri, illetve titkára, Odoardo Cybo [Cibo], maga is mérlegelte Bonesana és rendtársainak

86 APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 177^v–178^r., 217^v–218^r.

87 APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 98^v–99^v.; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 179^r–v.

88 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 17^r.; APF SOCG Vol. 491. Fol. 143^r., 144^r., 145^v., 289^r–291^v.; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 176^r–177^r.

89 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 153^v–155^r.; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 44^v–45^v.

90 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 128^v–129^r.

91 Erdélyben a katolikusoknak 1601. év óta nem lehetett püspökük, csupán a fejedelem által kinevezett vikáriusuk. A jezsuiták hivatalosan nem léphettek a Fejedelemség területére. Erről lásd bővebben a következő alfejezetet.

92 APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 123^v–124^r.

a javaslatát. Figyelmük azonban nem a lembergi Örmény Kollégium, hanem az 1627-ben VIII. Orbán pápa által életre hívott római Collegium Urbanum növendékeire irányult.⁹³

Ennek nyomán a Propaganda Fide 1684. november 14-én megtartott általános ülésén tárgyalták ezt az ügyet. Az ott tanácskozó bíborosok egyöntetűen tudomásul vették a lembergi theatinusok döntését, illetve elfogadták Bonesana javaslatát, viszont az erdélyi missziót lebonyolító személyeket még mindig nem véglegesítették.⁹⁴ Odoardo Cybo titkár Rómában, a Collegium Urbanumban már hónapok óta olyan egyházi személyeket keresett, akik alkalmasnak bizonyulnának az erdélyi örmények katolizálására, így akadt még 1684 augusztusában egy, a harmincadik életévében járó örmény unitus papra, aki éppen akkor a római Egyiptomi Szent Mária örmény unitus plébánián szolgált káplánként, és akit Oxendio Virziresco Stefanowicznak⁹⁵ [Step'anean] hívtak. Odoardo Cybo számára ez az egyházi személy épp kapóra jött.⁹⁶ Moldvai születésű volt, családjá még 1668-ban menekült Erdélybe, ismerte a helyi viszonyokat, anyanyelvén, valamint az olaszon, a görögön és a latinon kívül folyékonyan beszélt lengyel, magyar, német, román és tatár nyelveken.⁹⁷

Oxendio Virziresco erdélyi és moldvai küldetése

Az 1654. július 30-án, a moldvai Botoșani [Botusán/Poșan] városában született Oxendio Virziresco igen kalandos életutat járt be, mielőtt Rómába került volna. Népes családjával még 1668-ban menekült Erdélybe.⁹⁸ Apjához fűződő kapcsolata rendkívül rossz volt, mert mint a legidősebb fiút a családfő kereskedőnek szánta, ő viszont egyházi pályára szeretett volna lépni. Emiatt nézeteltérése volt atyjával, és 1672-ben elszökött Erdélyből és Moldvába tért vissza.⁹⁹ Ott ismerkedett meg Vito Piluzzi minorita szerzetessel, és az ő hatására katolizált. A következő évben Piluzzi ajánlásának köszönhetően felvételt nyert a lembergi Örmény Kollégiumba, és megkezdte teológiai tanulmányait.¹⁰⁰ Ugyanakkor a háborúságok miatt az egyházi oktatási intézmény 1675-ben átmenetileg Krakóba tet-

93 APF SOCG Vol. 491. Fol. 287^r–288^v.

94 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 153^r–155^r. A római Collegium Urbanum alapításáról lásd még APF CU Vol. 1. Fol. 103^r–120^v, 131^r–139^v, 141^r–142^v.

95 A továbbiakban az Oxendio Virziresco alakot használjuk.

96 APF SOCG Vol. 491. Fol. 12^{r-v}, 13^v; APF Ospizi della Chiesa Armena Cattolica di San Biagio degli Armeni in Roma (= Ospizi) Vol. 1. Fol. 10^{r-v}, 196^v. A római örménykatolikus (unitus) plébánia történetéről lásd még Cesare Santus: *L'accoglienza e il controllo dei pellegrini orientali a Roma. L'ospizio armeno di Santa Maria Egiziaca (XVI–XVIII sec.)*. *Mélanges de l'École française de Rome – Moyen Âge* 131 (2019) 447–459.; Uő: *Wandering Lives. Eastern Christian Pilgrims, Alms-Collectors and "Refugees" in Early Modern Rome*. In: *A Companion to Religious Minorities in Early Modern Rome*. Ed. Matthew Coneys Wainwright – Emily Michelson. Leiden–Boston, 2021. 239–251.

97 APF Acta SC Vol. 51. Fol. 81^r, 114^r; APF SOCG Vol. 493. Fol. 30^r, 31^v; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 102^{r-v}, 252^{r-v}; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 86.

98 Oxendio Virziresco családjá még a Nikol Torosowicz-féle egyházi unió idején, 1640 körül telepedett át Pódoliából Moldvába. Erről lásd Éble Gábor: *A Szamosújvári Verzár család. Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*. Bp., 1915. 13–14.

99 ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 82.

100 APF CU Vol. 3. Fol. 472^r; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül]; ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 82.

te át a székhelyét, azonban a következő három évben az oktatás a bizonytalan politikai helyzet miatt gyakorlatilag szünetelt. Ezért Francesco Giambattista Bonesana rektor és Francesco Martelli varsói apostoli nuncius – miután egyeztetéseket folytattak ebben a kérdésben a Propaganda Fidével –, az idősebb diákokat Rómába, a Collegium Urbanumba küldték, hogy ott fejezzék be tanulmányaikat.¹⁰¹ Ezek között a szeminaristák között volt Oxendio Virziresco is. 1678-ban lépett a híres-neves római egyházi oktatási intézmény falai közé.¹⁰² A moldvai születésű örmény növendék 1681 nyarán fejezte be tanulmányait, és még ugyanazon év augusztus 9-én szentelte pappá latin rítus szerint a római Santa Maria Traspontina bazilikában Odoardo Cybo érsek, a Propaganda Fide titkára.¹⁰³ Ezt követően került a római Egyiptomi Szent Mária örmény unitus plébániára káplánnak.¹⁰⁴

Oxendio Virziresco a megkeresését követően rövidesen jelezte Odoardo Cybo titkárnak, hogy hajlandó elvállalni az erdélyi és a moldvai örmény missziót.¹⁰⁵ 1684 végén és 1685 elején a Propaganda Fide folyamatosan egyeztetett Pallavicini varsói nunciussal és Deodatus Nersesowicz püspökkel, lembergi érseki koadjutorral. Sőt, ebbe a missziós ügybe már bevonták Francesco Buonvisi bécsi, korábbi varsói apostoli nunciust, mert az Apostoli Szentszéken úgy látták, hogy az 1683. évi kahlenbergi csata után a Habsburgok idővel magukénak tudhatják Magyarország hódoltsági területeit és Erdélyt is. Ő szintúgy támogatásáról biztosította Oxendio Virziresco misszióját.¹⁰⁶

A Propaganda Fide 1685 tavaszán több formális és informális ülésén tárgyalta Oxendio Virziresco ügyét, mivel a lehető legkorábban akarták delegálni, mert a varsói apostoli nunciaturán keresztül olyan híreket kaptak, hogy III. György moldvai vajda bukását követően már sok örmény települt vissza Erdélyből Moldvába.¹⁰⁷ Minas keleti örmény püspök azonban még mindig nem hagyta el az Erdélyi Fejedelemség területét, így a bíborosok abban egyeztek meg, hogy Oxendio Virzirescónak mindenekelőtt Erdélyre – majd csak azt követően Moldvára – kell koncentrálnia, mert a szakadár örmény főpap még mindig ott tartózkodik, és az ő személye a majdani egyházi unió kulcsa.¹⁰⁸ A szentszéki missziós szerv felhívta arra is a figyelmét, hogy az erdélyi katolicizmus nem éppen ideális helyzete miatt az örmény unitus papnak rendkívül óvatosan és körültekintően kell végeznie pasztorális munkáját, mi több, az örmények mellett az ottani magyar ajkú katolikusok lelki szükségleteivel is foglalkoznia kell.¹⁰⁹ Megállapodtak abban is, hogy ő a lembergi ör-

101 APF Lettere SC Vol. 61. Fol. 149^v; APF SC FA Vol. 2. Fol. 192^r–197^v, 252^r–^v; AAV ANV Vol. 98. Fol. 641^r–644^v; AGT CL Portfolio 1. [Fóliószám nélkül]; ELTE EKK CH Cod. 21. Pag. 82.

102 APF SC FA Vol. 3. Fol. 457^r; APF Giuramento del' Alunni di Collegio Urbano, 1667–1767 (= Giuramento) Vol. 8/1. Pag. 92.

103 Oxendio Virzirescót a lembergi Jan [Yovhannēs] Bogdanski és az anyaországi születésű örmény Step'annos Martiroseannal együtt szentelték pappá. APF Acta SC Vol. 51. Fol. 154^r–^v, 232^r, 255^v; APF SOCG Vol. 490. Fol. 110^r, Vol. 493. Fol. 376^r, 377^v, 378^v; APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 2^r–^v, 42^r, 53^r–^v, 54^r, 58^v, 59^v–60^r, 101^v–102^r.

104 APF SOCG Vol. 497. Fol. 335^v, 338^v; APF Ospizi Vol. 1. Fol. 196^r.

105 APF Acta SC Vol. 54. Fol. 207^r–^v.

106 APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 102^r–^v, 252^r–^v.

107 APF SOCG Vol. 495/B. Fol. 232^r–234^v; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 19^v–20^r; APF SC FMFR Vol. 2. Fol. 315^r–^v.

108 APF Lettere SC Vol. 70. Fol. 41^r–^v.

109 Uo. Vol. 74. Fol. 67^r–^v.

mény unitus érsekség egyházi joghatósága alá kerül, de folyamatosan egyeztetnie kell a lembergi Örmény Kollégium rektorával, Francesco Giambattista Bonesanával. Ezenfelül Erdélyben Oxendio Virzirescónak engedelmeskednie kell a helyi egyházi kérdésekben Szebelébi Bertalannak, Erdély római katolikus püspöki vikáriusának is.¹¹⁰ Végül a megélhetésre jelentős összegű pénzt, továbbá miseruhákat és könyveket kapott.¹¹¹

Az örmény unitus pap 1685 júniusában kelt útra két szolgálóval együtt Rómából, és Bécs érintésével augusztusban érkezett meg Varsóba, ahol Pallavicini nunciussal találkozott. Néhány héttel később már Lembergben tartózkodott.¹¹² Ott további instrukciókat kapott Nersesowicz püspöktől és Bonesana rektortól is. Oxendio Virziresco 1685 őszén érkezett meg Erdélybe, és Gyergyószentmiklóson kezdte meg missziós munkáját.¹¹³ Egyházi szolgálata kezdetben számos nehézségbe ütközött: az Erdélyben élő örmény nemzetársai „eretnek frank” papnak nevezték, több alkalommal is megverték, sőt a világi hatóságok segítségével ki akarták őt toloncolni, mint állítólagos „pápista” kémet a Fejedelemség területéről.¹¹⁴ Oxendio Virziresco missziós tapasztalatait egy évvel később, 1686 szeptemberében írt hosszas jelentésében foglalta össze. Ebben leírta, hogy egyedül Gyergyóban sikerült néhányakat megtérítenie, de a többség Minas püspök és a klérus fellépése miatt határozottan ellenáll missziójának, és a katolicizmusra igen ellenségesen tekintenek.¹¹⁵ Mint kiderült, ez utóbbiban szerepet játszott, hogy Szebelébi vikárius néhány évvel korábban megpróbálta őket megtéríteni, de kísérletét határozott elutasítás fogadta.¹¹⁶ Másrészt, Minas püspöknek és az erdélyi örmény klérusnak még eleven emlékei voltak a néhai Torosowicz érsek ellentmondásos lembergi egyházi hivataláról.¹¹⁷

Időközben Vardan Hunanean kinevezett lembergi örmény unitus érsek 1686 nyarán végleg kiszabadult a fogságából, és a Propaganda Fide utasítására Erzurumból Aleppóba, majd onnan Konstantinápoly érintésével Lemberg felé vette az irányt. A városba 1686. október 1-én érkezett meg, és átvette hivatalát.¹¹⁸ Ez nem ment zökkenőmentesen, mert Nersesowicz érseki koadjutor nehezen adta át az érsekség vezetését. Titkon ugyanis abban bízott, hogy Hunanean hamarosan meghal, és ő lehet Lemberg tényleges örmény unitus érseke. Számítása nem vált be, és lemondott koadjutori címéről, majd Rómába távozott,

110 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 39^r–40^r; APF SOCG Vol. 492. Fol. 12^r–^v, 13^v, 215^r.

111 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 60^r–^v; APF SOCG Vol. 492. Fol. 310^v, 312^r, 313^r–^v; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 19^r–^v; APF CU Vol. 1. Fol. 268^r, Vol. 2. Fol. 156^r–^v; Rőšk'ay: *Žamanakagrut'iw*n, 185.; Galla Ferenc: *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*. S. a. r. Tuszor Péter – Tóth Krisztina. Bp.–Róma, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae 3) 139–141.

112 APF SC FA Vol. 3. Fol. 417^r.

113 Uo. Fol. 488^r; MAMAT MS Nr. 9748. Fol. 61^v.

114 APF SC FA Vol. 3. Fol. 490^r.

115 Uo. Fol. 468^r–469^v.

116 ELTE EKK CH Cod. 15. Pag. 248., Cod. 16. Pag. 33., Cod. 21. Pag. 81–82.

117 APF Acta SC Vol. 56. Fol. 138^r–140^v; APF SC FM Vol. 2. Fol. 261^r. Erről lásd még röviden Vanyó Tihamér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak az egyházmegyéiről 1600–1815*. Pannonhalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2) 113.

118 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 207^r–^v, 254^v–256^v; APF SOCG Vol. 496. Fol. 502^r–^v, 503^r–^v, 505^r–^v; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 75^r, 174^v–175^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 110^v. Nr. 207. 14.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 11.

és a Propaganda Fide szolgálatába állt.¹¹⁹ Hunanean érsek nyomban jelentéseket írt Rómába az érsekség állapotáról.¹²⁰ Ezekben beszámolt arról is, hogy Oxendio Virziresco egy éve, igen nehéz körülmények között végzi missziós tevékenységét Erdélyben nemzettársai körében és nagyon nagy ellenállásba ütközik hittérítői tevékenysége.¹²¹ Az érsek információit egyöntetűen Francesco Bonesana theatinus szerzetestől, az Örmény Kollégium rektorától kapta.¹²²

Hunanean Lembergbe érkezése Oxendio Virziresco missziójára is hatással volt. Az érsek még 1686 októberében arra kérte az Erdélyben missziózó örmény papot, hogy lépjen kapcsolatba Minas örmény apostoli püspökkel, és győzze meg őt, hogy jöjjön el vele Lemberg városába és tárgyaljon személyesen egy esetleges egyházi unió lehetőségéről.¹²³ A kiváló hitvitázó hírében álló Minas püspök hevesen ellenzett mindenfajta vallási egyesülést Rómával, viszont nagy meglepetésre mégis kötélnek állt, és egyúttal elfogadta Hunanean érsek meghívóját. Ebben sok tényező játszott szerepet. Ezek közül kettőt mindenképpen ki kell emelni. Az egyik az volt, hogy Minas püspök és örményei menekülésének híre csak 1686-ban jutott el Ęjmiacinba, az egyházfői udvarba. Ott úgy ítélték meg, hogy Minas püspök elhagyta a főpapi székhelyét, és nem tért vissza a válságos idők vége után Suçeavába. Így I. Eliazár örmény katolikosz úgy határozott, hogy Minast leváltja a moldvai örmények püspöki hivatalából, és helyére egy bizonyos Anat'olios nevű szerzetest nevezett ki. Ő viszont a Moldvában uralkodó bizonytalan politikai közállapotok miatt nem tudta elfoglalni hivatalát, és Havasalföldön rekedt.¹²⁴ Mindeközben egy renitens örmény unitus pap, Theodor Wartanowicz, aki korábban az „enfant terrible” Torosowicz érsek egyik legfőbb bizalmasa volt, szintén megjelent Moldva határán a moldvai és az erdélyi örmények keleti hitű püspökeként.¹²⁵ Mint utóbb kiderült, a korábban Lembergben több botrányt okozó Wartanowicz Torosowicz érsek halálát követően Konstantinápoly érintésével Kilikiába menekült, ahol 1682-ben megtagadta unitus hitét, és újból hűséget fogadott az örmény apostoli egyháznak. II. Azaria kilikiai örmény katolikosz¹²⁶ 1685-ben az erdélyi és moldvai örmények keleti rítusú püspökének nevezte ki.¹²⁷ Ezt kö-

119 APF Acta SC Vol. 56. Fol. 256^{r-v}; APF SC FA Vol. 3. Fol. 432^r-433^r.

120 APF Lettere SC Vol. 75. Fol. 54^v-55^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 462^{r-v}.

121 APF SC FA Vol. 3. Fol. 491^r.

122 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 234^v-235^r; APF SC FA Vol. 3. Fol. 465^r.

123 APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 260^r-261^v.

124 MAMAT MS Nr. 9800. [Fóliószám nélkül]; APF SC FM Vol. 2. Fol. 345^r-346^v.

125 APF SOCG Vol. 483. Fol. 278^r-281^v; Petrowicz: *L'Unione*, 259-264.

126 Az örmény apostoli egyház 1441-ben kettészakadt. Ugyanis az anyaországi örmény klérus azzal az igényvel lépett fel, hogy a 11. század vége óta a Kilikiában lévő egyházfői székek vissza kell térnie az anyaországba. Ezt a kilikiai örmény papság nem fogadta el. Erre válaszul az anyaországi klérus egyházfőválasztó zsinatot hívott össze, ahol I. Kirakos személyében anyaországi katolikoszt választottak, amelyet a kilikiai örmény papság nem fogadott el, és egyházi átkot mondott az új egyházfőre és a zsinatra. Így 1441 óta két örmény katolikoszi szék létezett a kilikiai Sisben és az (eredeti) anyaországi Ęjmiacinban. 1652-ben Jeruzsálem városában találkozott I. Fülöp anyaországi, illetve I. Nersés kilikiai örmény katolikosz. A két egyházfő elismerte egymás egyházi joghatóságát, illetve hatályon kívül helyezte a korábban kimondott egyházi átkot. Erről lásd még MAMAT MS Nr. 5350. Fol. 417^r; *Patmut' iwn A'arak'el Vardapeti Dawrižec' uoy*, 388-389.; Petrowicz: *La chiesa armena*, 61-67.; Małakiay Örmanean: *Hayoc' ekelec'in*. [Az örmény egyház.] Erewan, 1993. [Reprint] 101-103.; Mutafian: *Le Saga*, 103.

127 APF Lettere SC Vol. 72. Fol. 5^v-6^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 115^r. Nr. 78. 18.

vetően Wartanowicz visszatért a Lengyel–Litván Unióba, Kamieniec-Podolski városába, és éppen Moldvába készült, szintén átvenni a hivatalát. Ez komoly fejtörést okozott nemcsak Vardan Hunanean érseknek, hanem Francesco Giambattista Bonesana rektornak és Opizio Pallavicini nunciushoz is.¹²⁸ A gyors cselekvés mellett döntöttek, és a világi hatóságok segítségével lefogatták, illetve bebörtönöztették Wartanowiczot.¹²⁹ Minas örmény keleti püspök számára ez a helyzet tehát nem volt előnyös: elvesztette a püspöki hivatalát és kiesett az örmény apostoli egyház kegyeiből is, amiről viszont a katolikus egyháznak sokáig nem volt tudomása. Ezért is döntött úgy, hogy személyesen találkozik Hunanean érsekkel Lemberg városában.¹³⁰

A másik tényező kevésbé volt ismert. Az idős Minas püspök ugyanis közeli rokonságban állt Vardan Hunanean érsekkel, anyai nagybátyja volt, és mindketten az anatóliai Tokat [T'oxat'/Eudoxia] városának a szülöttjei voltak. Így a püspök néhány híve és Oxendio Virziresco társaságában 1686 novemberében útnak indult Erdélyből Lembergbe. A kis delegáció a következő hónapban érkezett meg, és azonnal tárgyalásokba bocsátkozott.¹³¹

A történettudomány és a történeti emlékezet hosszú időközön át azt a megcsontosodott nézetet vallotta, hogy 1686-ban Minas püspök, mint az erdélyi örmények vezetője, Oxendio Virziresco rábeszélésére Lembergben Opizio Pallavicini varsói apostoli nunciushoz kezebe letette a katolikus hitvallást, és az egész erdélyi közösség nevében kimondta az egyházi egyesülést Rómával.¹³² Erre azonban a közelmúlt tudományos kutatásai alaposan rácáfoltak. Először is, Minas püspök személyesen soha nem találkozott Pallavicini nunciussal. Másodsor, ő egyes-egyedül Vardan Hunaneannal találkozott és tárgyalt. Harmadszor, sem a katolikus hitvallás letétele, sem pedig a vallási unió megkötése nem történt meg. Negyedszer, Oxendio Virziresco csupán mellékszereplő volt a leMBERGI tárgyalásokon.¹³³

Mint kiderült, Minas püspök teljesen elzárkózott az egyházi unió megkötésének lehetősége elől, és élesen bírálta a katolikus egyházat, hogy tönkreteszi az örmények ősi kereszténységét. A két főpap olyannyira összeveszett teológiai és dogmatikai kérdésekben, hogy Minas otthagya a tárgyalásokat, és kísérvőivel együtt útnak indult Erdélybe 1686

128 APF SOCG Vol. 507. Fol. 90^{r-v}, 91^{r-v}, 92^r.

129 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 125^r; APF SOCG Vol. 507. Fol. 87^r–88^v, 89^r; APF Lettere SC Vol. 73. Fol. 98^v–99^v; APF SC FA Vol. 4. Fol. 49^r, 51^r; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 92–93.

130 AAV Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna (= ANVI) Vol. 196. Fol. 147^r; APF SOCG Vol. 537. Fol. 418^{r-v}; ELTE EKK CH Cod. 16. Pag. 32., Cod. 21. Pag. 82., Cod. 29. Pag. 346.; ELTE EKK Collectio Kaprinayana (= CK) Első sorozat (= A) Cod. 11. Pag. 112.

131 Archivum Romanum Societatis Iesu [Roma] (= ARSI) Fondo Austria. Historia (= FAH) Vol. 155. Fol. 81^{r-v}; MAMAT MS Nr. 9748. Fol. 61^v.

132 Ezt a nézetet Lakatos István csíkközvási plébános, valamint Rudolf Bzensky és Csete István (Vizkeleti Zsigmond álnéven) jezsuita páterek írásai terjesztették el, amelyek mögött egyöntetűen Oxendio Virziresco személyét kell keresnünk mint forrásközlőt. Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Vienne, 1859. 68.; *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terra S. Stephani*. II. Ed. Nicolaus Nilles SJ. Oeniponte, 1885. (Kalendarium Manuale Utriusque Ecclesiae Orientalis et Occidentalis 3) 920.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 82.; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek 8) 227.; Levente Pap: *The Integration of the Armenian Immigrants in Lakatos's Sicilia*. *Acta Universitatis Sapientiae. Philologica* 10 (2018) 111–112.

133 APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103^r–105^v; APF SOCG Vol. 532. Fol. 456^r–457^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 374^r–375^v; AAV ANVI Vol. 196. Fol. 219^r–220^r; APF CU Vol. 3. Fol. 472^v.

decemberében. Az idős püspök útközben, az Erdélybe vezető hágón hirtelen rosszul lett, és elhunyt.¹³⁴ Az örmény keleti főpap halála új helyzetet eredményezett az erdélyi misszió ügyében. Pallavicini nuncius Hunanean érseken keresztül értesült az eseményekről, és azt követően értesítette a Propaganda Fidét.¹³⁵

Oxendio Virziresco a rosszul végződött találkozót követően nem tért vissza azonnal Erdélybe, hanem Lembergben maradt, ahol további egyeztetéseket folytatott Hunanean érsekkel. Felmérték, hogy Minas halála megkönnyítheti az erdélyi misszió ügyét. Abban egyeztek meg, hogy miután visszatér Erdélybe, az ott maradt örmény apostoli (keleti) rítusú klérus tagjain kívül a közösség világi előljáróit is meg kell nyernie a katolicizmusnak.¹³⁶ Hunanean érsekben az is tudatosult, hogy mielőtt visszatérne Erdélybe, Oxendio Virzirescónak tekintélyesebb felhatalmazásokat kell adni, hogy nagyobb hatékonysággal és respektussal végezhesse pasztorális tevékenységét. Már akkor felmerült, hogy a Minas halálával megüresedett püspöki széket egy unitus hitű püspök kinevezésével kellene pótolni, aki a lembergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartozna. Ezzel azonban meg akarta várni a hivatalos beiktatását, hiszen ő akkor még csak – igaz, hosszú ideje, 1681 óta – kinevezett érsek volt.¹³⁷

Végül Vardan Hunaneant 1687. február 14-én iktatták be ünnepélyes keretek között hivatalába a lembergi Szent Istenszülő Elszenderedése főszékesegyházban, és akkor kapta meg az érseki palliumot is.¹³⁸ A szertartást maga Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius vezette. Még ugyanazon a napon Hunanean érsek Pallavicini nunciussal egyetértésben Oxendio Virzirescót az erdélyi és a moldvai örmények apostoli adminisztrátorának nevezte ki. Ezt követően az örmény unitus misszionárius visszatért Erdélybe.¹³⁹

Oxendio Virziresco immár jelentős felhatalmazásokkal folytatta missziós munkáját. Elsősorban a Gyergyószentmiklós és Beszterce környékén élő örmény közösségeket próbálta megnyerni a katolicizmusnak.¹⁴⁰ A fordulópontot az jelentette, hogy Erdélyben élő családja számos tagját térítette meg sikeresen, akik befolyással bírtak a teljes erdélyi közösségre. Oxendio malmára hajtotta a vizet az is, hogy helyi katolikus klérus is, Szebelébi vikáriussal az élén, támogatásáról biztosította.¹⁴¹ 1688-ban végül sikerült a jeget megtörnie. Családja áttért tagjainak közbenjárásával tárgyalásokba bocsátkozott a helyi apostoli rítusú örmény klérussal, a vallási egyesülést elvető néhai Minas püspök híveivel. A papo-

134 A lengyelországi születésű, de erős erdélyi kötődéssel bíró örmény unitus pap (későbbi püspök) és történetíró Stefan Stefanowicz Roszka óörmény (*grabar*) nyelvű munkájában kategorikusan tagadja Minas Alék'sanean T'oxat'ec'i moldvai örmény keleti püspök hitvallását és egyházi unióját. Csupán halálának körülményeiről számol be részletesen. Erről lásd Rőšk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 186. Roszka egyébiránt Oxendio Virziresco unokaöccse volt, és nagybátyjához hasonlóan szintén a római Collegium Urbanumban végezte teológiai tanulmányait 1690–1700 között. APF Acta SC Vol. 70. Fol. 166^r; APF SOCG Vol. 537. Fol. 180^r; APF CP Vol. 48. Fol. 148^r–151^v, 155^v; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 83^r–84^r, Fol. 96^r; APF Giuramento. Vol. 8/1. Pag. 157.

135 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 125^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 90^v–91^r, 135^v–136^r.

136 APF Indice Vol. 5. Fol. 111^r, Nr. 81. 1.

137 APF SC FA Fol. 434^{r-v}, 435^v.

138 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 114^r; APF SOCG Vol. 499. Fol. 22^v.

139 APF Lettere SC Vol. 76. Fol. 33^v–34^v; APF SC FA Vol. 3. Fol. 498^{r-v}.

140 APF Acta SC Vol. 57. Fol. 81^{r-v}.

141 Uo. Fol. 204^v–206^v; APF SOCG Vol. 499. Fol. 412^r–414^r, 415^v.

kat Elia Mendrul főesperes (*awagerēc'*) vezetésével Gyergyószentmiklósról hívta, és hosszas tárgyalásokba bocsátkoztak. 1688 végén az örmény klérus írásos egyezményt írt alá, amelyben egy főpap előtt nyilvánosan és ünnepélyesen az erdélyi örmény közösség nevében hajlandóságot mutattak egy esetleges egyházi unió elfogadására.¹⁴² Oxendio Virziresco ezért felvette a kapcsolatot közvetlen felettesével, Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsekkel, aki ezt követően az erdélyi örmény közösség egyházi és világi vezetőit Lembergbe hívta. A delegáció 1689. február végén érkezett meg, és ugyanazon hónap 26. napján ünnepélyes keretek között az érsek, valamint Oxendio Virziresco jelenlétében hivatalosan is letették a katolikus hitvallást, és kimondták Rómával a vallási egyesülést.¹⁴³

Az érsek azonnal értesítette erről Opizio Pallavicini utódját, Giacomo Cantelmi varsói apostoli nunciust, valamint a Propaganda Fidét.¹⁴⁴ Sőt, a változó erdélyi politikai helyzet miatt Róma az egyházi egyesülésről külön informálta Francesco Buonvisi bécsi apostoli nunciust is, arra kérve őt, hogy érdeklődjön a bécsi udvarnál, illetve a magyar klérusnál az erdélyi örmény vallási unió fogadtatásáról is.¹⁴⁵ Maga a missziós szerv 1689. április 10-én megtartott általános ülésén tárgyalta az ügyet. Az egyházi unió részletes kérdéseire nem tértek ki, de abban egyeztek meg, hogy Oxendio Virziresco folytassa missziós tevékenységét, erősítse meg az áttérteket új katolikus hitükben, mert még mindig vannak olyan örmény csoportok Erdély-szerte, különösen Csíkban és Háromszékben, ahol még mindig keleti szakadár hitük szerint élnek.¹⁴⁶ Ezen túlmenően arra kérték az örmény unitus papot, hogy építse ki az örmény unitus egyházi rendszert Erdélyben, és lassan tegye meg az előkészületeket a moldvai misszióra is.¹⁴⁷

Már az egyházi unió megkötésekor Vardan Hunanean érsekben is megfogant annak a gondolata, hogy az eltávozott Minas püspök helyére egy unitus főpapot nevezzenek ki, aki természetesen a lemergi érsekség egyházi joghatósága alá tartozna.¹⁴⁸ Erre az egyházi hivatalra alkalmas személynek vagy jelöltnek egyes-egyedül Oxendio Virzirescót tartotta. Ezzel Cantelmi nuncius is egyetértett, és a Propaganda Fidéhez fordult Oxendio Virziresco esetleges püspöki kinevezésének az ügyében.¹⁴⁹ Cantelmi nuncius 1689–1690-ben több alkalommal egyeztetett a szentszéki hatóságokkal, valamint a varsói és a bécsi udvarral Oxendio Virziresco püspöki jelöltségéről.¹⁵⁰ Végül erőfeszítéseit siker koronázta, 1690. október 2-án – pontosan két héttel az Erdély státusát szabályozó *Diploma Leopoldinum* aláírását megelőzően –, VIII. Sándor pápa az erdélyi és moldvai örmények apostoli vikáriu-

142 ELTE EKK CH Cod. 15. Pag. 251., Cod. 16. Pag. 34., Cod. 21. Pag. 77. 83., Cod. 29. Pag. 346.; Rõsk'ay: *Žamankagrut'iwn*, 186.

143 APF SOCG Vol. 503. Fol. 266^r–267^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 22^{r-v}; APF Indice Vol. 5. Fol. 113^v. Nr. 165. 26.

144 APF SOCG Vol. 503. Fol. 511^r–513^r, 515^v; APF SC FA Vol. 4. Fol. 71^r–72^r.

145 APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 36^v–38^r, 103^{r-v}; APF SC FA Vol. 4. Fol. 69^r–70^v.

146 APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 134^v–135^r.

147 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165^r–169^r; APF CP Vol. 29. Fol. 628^r–629^v, 636^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80^v–81^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 82^r–83^v; APF Indice Vol. 5. Fol. 114^r. Nr. 165. 27.

148 APF SC FA Vol. 4. Fol. 71^r–72^r.

149 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14^v–19^v; APF CP Vol. 29. Fol. 610^r–611^v, 644^r, 645^r, 647^{r-v}, 648^{r-v}; APF SOCG Vol. 504. Fol. 103^r–104^v, Vol. 506. Fol. 61^{r-v}, 63^r–64^r; APF SC FA Vol. 4. Fol. 84^r, 86^{r-v}.

150 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 78^v–81^v, 125^v–127^v; APF CP Vol. 29., 631^r; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 129^r–132^v; APF SC FA Vol. 4. Fol. 94^r; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 315^{r-v}.

sának, valamint Aladia in Hibernia¹⁵¹ címzetes püspökének nevezte ki.¹⁵² Oxendio Virziresco feladata volt az erdélyi örmény unitus egyház szervezetének kiépítése, valamint a moldvai örmény misszió megszervezése és vezetése. A Propaganda Fide továbbá felhívta a figyelmét, hogy az erdélyi vallási közállapotok miatt az erdélyi magyar ajkú katolikusok lelki szükségleteivel is foglalkoznia kell. Más szóval, missziós tevékenységet kell folytatnia az erdélyi katolikusok között is. Végül, de nem utolsósorban a Propaganda Fide néhány íratlan szabályra is felhívta Oxendio Virziresco püspök figyelmét. Lehetőleg palástolja főpapi mivoltát, egyszerű falusi papnak vagy (minorita, illetve obszerváns) ferences szerzetesnek öltözve járja a vidéket, és a misézések alkalmával is nagyon körültekintően járjon el, mert Erdélyben akkor a katolikusok számára még mindig áldatlan állapotok voltak, és továbbra sem volt püspökük.¹⁵³

Oxendio Virziresco püspöki felszentelésére 1691. július 30-án, a lembergi érseki székesegyházban került sor örmény unitus és latin rítus szerint. A szertartást Vardan Hunanean érsek, illetve Andrea Santacroce varsói apostoli nuncius végezte.¹⁵⁴ Az elkövetkezendő években Oxendio Virziresco az egyházszervezésre koncentrált, amely annyira lekötötte az energiáit, hogy a moldvai misszióra már gyakorlatilag nem maradt ereje, annak ellenére, hogy püspöki hivatala idején a későbbiekben három alkalommal is próbálkozott – sikertelenül – ezzel, 1693-ban, 1700-ban és 1708-ban.¹⁵⁵

Az erdélyi misszió kapcsán a legújabb kutatások során egy újabb, eddig ismeretlen probléma került napvilágra a közelmúltban feltárt forrásokból. Ez pedig a már említett egyházi joghatóság kérdése volt. Tudniillik, még Oxendio Virziresco erdélyi missziója kezdetén, 1685-ben vita alakult ki, hogy az erdélyi örmények pontosan kinek az egyházi joghatósága alá kerüljenek. Az eredeti elképzelés szerint majdan, a katolikus hitre áttért erdélyi és moldvai örmények a lembergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak volna.¹⁵⁶ A Szentszék azonban ebbe a kérdésbe bevonta a bécsi nunciátúrát is. Ekkor már Rómában is tudták, hogy az Erdélyi Fejedelemség csakhamar a Habsburg Monarchiába integrálódik. Francesco Buonvisi bécsi nuncius pedig – akinek még varsói hivatala idején pontos tudomása volt az erdélyi és a moldvai örmény missziók ügyéről –, arra tett javaslatot, hogy az egyházi uniót elfogadni szándékozó erdélyi örményeket és vezető misszionáriusukat, Oxendio Virzirescót nem a lembergi örmény unitus érsekség, hanem

151 Ma Killalach település Észak-Írországban.

152 APF Indice Vol. 5. Fol. 114^v. Nr. 14. 19.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi*, 95.

153 APF SOCG Vol. 510. Fol. 94^r., 101^{r-v}.; APF Lettere SC Vol. 80 Fol. 64^v–65^r.; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 143–144.

154 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84^r–87^r.; APF SOCG Vol. 509. Fol. 110^r–111^r., Vol. 510. Fol. 96^{r-v}., 97^r–98^r.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 65^{r-v}.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 142^{r-v}., 146^r., 261^{r-v}.; APF Indice Vol. 5. Fol. 115^r. Nr. 78. 18.; ELTE EKK Res Transylvanica (= G) Vol. 522. Fol. 96^{r-v}., 137^{r-v}., 173^{r-v}., Uo. CH Cod. 21. Pag. 83.; Esztergomi Prímási Levéltár (= PL) Archivum Ecclesiasticum Vetus (= AEV) Sub Primatae Széchenyi (= SPSZ) Nr. 273/2.; Rösk'ay: *Žamanakagrut' iwn*, 187.

155 APF Acta SC Vol. 63. Fol. 68^r–70^v.; APF Acta SC Vol. 70. Fol. 103^r–105^v., Vol. 78. Fol. 660^v–661^v.; APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 64^{r-v}.; APF SC FA Vol. 4. Fol. 140^r., 146^{r-v}., 148^r.; APF SC FMPR Vol. 2. Fol. 335^r.; APF Indice Vol. 5. Fol. 119^r. Nr. 68. 30., Vol. 6. [1700] Nr. 341. 25. [Fóliószám nélkül]; ELTE EKK CH. Cod. 8. Pag. 61.; AAV ANVI Vol. 196. Fol. 245^r–246^v., 248^r–249^v. Erről lásd még Nagy Kornél: *Az örmények „labanc” püspöke. Az erdélyi örménység és a Rákóczi szabadságharc. Erdélyi Múzeum* 85 (2023) 1. sz. 132–142.

156 APF SC FA Vol. 4. Fol. 220^r–221^r.

az erdélyi püspök egyházi joghatósága alá kellene vonni.¹⁵⁷ Minden valószínűség szerint a nuncius javaslata mögött a magyar katolikus klérus akkori befolyásos embereit, Széchényi György esztergomi érseket és Kollonich Lipót akkori győri püspököt, későbbi bíborost és esztergomi érseket kell keresnünk.¹⁵⁸

Az egyházi joghatósági kérdése azonban több problémába ütközött. A legfőbb gond az volt, hogy Naprágyi Demeter püspök 1601. évi elüldöztetését követően Erdélyben *de facto* a vallásügyi törvények szerint nem volt katolikus püspök, csak püspöki vikárius, akit a mindenkori erdélyi fejedelem nevezett ki.¹⁵⁹ Az Apostoli Szentszék 1669-ben Damokos Kázmér obszerváns ferences szerzetest és püspöki vikáriust titokban erdélyi püspöknek, pontosabban Korón címzetes püspökének nevezte ki, és szentelte fel.¹⁶⁰ Damokos 1677-ben bekövetkezett halálát követően mind a magyar egyház, mind Róma az utódját kereste.¹⁶¹ 1678-ban püspöki vikáriusnak nevezték ki a fent már említett Szebelébi Bertalant, és 1683-ban felmerült annak a lehetősége is, hogy őt nevezzék ki püspökként Damokos utódjául, miközben Oxendio Virziresco még Rómában készült az erdélyi missziójára.¹⁶² Szebelébi püspöki jelöltségek az egyházi hatóságok erősen mérlegelték, hogy az erdélyi örményeket esetleges egyházi uniójukat követően a már kinevezett Szebelébi püspök egyházi joghatósága alá kell vonni.¹⁶³ Mellette szólt, hogy akkor már évek óta Erdélyben szolgált, illetve már 1679-ben és 1680-ban (sikertelen) kísérletet tett arra, hogy az erdélyi örményeket Róma hitére térítse.¹⁶⁴ Jelöltségét az erdélyi katolikusok legfőbb szerve, az Erdélyi Katolikus Státus [Status Catholicus] is támogatásáról biztosította, és őt tartották a legalkalmasabbnak arra, hogy átvegye a néhai Damokos püspök hivatalát. Mi több, egyetértettek abban is, hogy az erdélyi örményeket is az ő egyházi joghatósága alá kell majd vonni.¹⁶⁵ Ezért a Propaganda Fide részletes jelentést kért Francesco Buonvisi bécsi apostoli nunciustól az erdélyi katolikusokról, valamint a vallási közállapotokról a Fejedelemség területén. A jelentésből kiderült, hogy katolikus püspököt a továbbiakban sem szabad nyíltan kinevezni Erdély területére, mert nagyon ellenséges számukra a közeg, és a protestánsok árgus szemekkel figyelik a helyi katolikus klérust is. Ráadásul az erdélyi világi hatóságok egyáltalán nem örültek volna annak, hogy ha az erdélyi románokat és az örményeket megnyerik a katolicizmusnak, mert az a protestánsok kárára felborítja

157 ARSI FAH Vol. 155. Fol. 76^r–78^r.

158 APF Acta SC Vol. 55. Fol. 39^r–40^r; APF SOCG Vol. 492. Fol. 209^{r-v}, 211^{r-v}.

159 APF SOCG Vol. 492. Fol. 212^r, 215^r.

160 APF Acta SC Vol. 37. Fol. 7^v–8^v; APF SOCG Vol. 422. Fol. 506^r, 507^r, 508^r; APF Lettere SC Vol. 47. Fol. 309^r, 311^r–312^v; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania (= FUT) Vol. 1. Fol. 509^r, 510^r–511^v. Erről lásd még bővebben Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle* 40 (1998) 405., 410–411.; Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben*. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae 2) 157–167., 189–256.

161 Damokos Kázmér halálát követően többek között Kájoni János obszerváns ferences szerzetes is erdélyi vikárius- és püspökjelölt volt. APF Acta SC Vol. 50. Fol. 204^r–207^v; APF SOCG Vol. 477. Fol. 222^{r-v}, 223^{r-v}, Vol. 480. Fol. 132^{r-v}, 133^{r-v}, Vol. 481. Fol. 14^{r-v}; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 256–257., 260–262.

162 APF Acta SC Vol. 58. Fol. 127^v–130^r; APF Lettere SC Vol. 74. Fol. 84^{r-v}; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 264.

163 APF SOCG Vol. 492. Fol. 214^{r-v}.

164 APF SOCG Vol. 492. Fol. 210^r.

165 Uo. Fol. 216^r–217^v, 220^v.

a korábban kialakult törekeny vallási egyensúlyt. Így az Apostoli Szentszék, illetve a Propaganda Fide óvatosabban szeretett volna ebben az ügyben eljárni.¹⁶⁶ Az elkövetkezendő öt évben az ügy nem haladt előre, mert Buonvisi nuncius jelentései szerint más jelöltek is voltak erre az egyházi hivatalra.¹⁶⁷ Mindenesetre a Propaganda Fide és a magyar katolikus egyház még mindig tárgyalta Szebelébi esetleges jelölését, illetve az örmények egyházi joghatóságának a problémáját.¹⁶⁸ A legfontosabb szempont az volt, hogy bárki is legyen az erdélyi püspök, az örmények az ő egyházi fennhatósága alá tartozzanak.¹⁶⁹ Nem dőlt el, hogy Oxendio Virziresco esetleges vikáriusi kinevezése esetén is az erdélyi latin rítusú püspök egyházi joghatósága alá tartozzon-e vagy sem.¹⁷⁰ Végül 1688-ban az Apostoli Szentszék és a magyar katolikus egyház között fennálló érdekellentétek miatt elálltak az ő jelölésétől, és Szebelébi továbbra is erdélyi püspöki vikáriusként szolgálta a katolikus egyházat, miközben, mint láttuk, az erdélyi örmények Oxendio Virziresco tevékenységének köszönhetően egyre közelebb kerültek az egyházi unió megkötéséhez.¹⁷¹

Egy esztendővel később, 1689-ben a Propaganda Fide, a bécsi udvar és a magyar katolikus egyház közötti egyeztetéseket követően Kada Istvánt nevezték ki és szentelték fel püspöknek.¹⁷² Kada azonban nem erdélyi megyéspüspök lett, hanem óvatosságból Augustopolis címzetes püspökének nevezték ki. Neki szabták feladatául az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóság tényleges gyakorlását is, sőt Buonvisi nuncius felfogása szerint az erdélyi mellett a moldvai örményekre is ki kellett volna terjednie fennhatóságának.¹⁷³ Giacomo Cantelmi varsói nuncius Rómába küldött jelentéseiben elhamarkodottnak vélte Kada kinevezését, miként az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóság kérdését is.¹⁷⁴ Az idő csakhamar Cantelmi nunciust igazolta. Kada püspök ugyanis nem tudott Erdély földjére lépni, és ott megkezdeni egyházi szolgálatát.¹⁷⁵ Végül az örmények feletti joghatóság lehetőségét az Apostoli Szentszék a varsói nunciátúra kérésére elvetette.¹⁷⁶ Cantelmi nuncius az egész joghatósági kérdést kifogásolta, mert akkor úgy látta, hogy az

166 APF SOCG Vol. 492. Fol. 221^{r-v}, 222^v.

167 APF Lettere SC Vol. 77. Fol. 27^r–28^r.

168 APF Acta SC Vol. 58. Fol. 13^r–16^r; APF Lettere SC Vol. 77. Fol. 2^v–3^r.

169 APF SOCG Vol. 500. Fol. 58^r–59^v.

170 Uo. Fol. 60^r.

171 APF SC FA Vol. 4. Fol. 13^{r-v}. Érdekeség, hogy Szebelébi Bertalan 1707-ben bekövetkezett halálát követően, utódja, Antalffy János (későbbi gyulafehérvári nagyprépost és erdélyi püspök) vikáriusi kinevezéséig 1707–1709 között maga Oxendio Virziresco püspök látta el átmenetileg az erdélyi vikáriusi hivatalt. ELTE EKK CH Cod. 8. Pag. 57.

172 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 33^r–34^r, 114^r–116^v; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 7^v–8^v; APF SC FUT Vol. 2. Fol. 309^{r-v}; ARSI FAH Vol. 155. Fol. 76^{r-v}; Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár (= GYFL) Püspöki iratok. Iktatókönyv. 1689. Nr. 1. Pag. 6.; GYFL Canonica Visitaciones Vol. 3. Fol. 247^r; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi Könyvek. Liber regii Vol. 19. Nr. 299. Pag. 482–484., Vol. 20. Nr. 98. Pag. 372–383.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 264–266.; Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696). In: *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Szerk. Diósi Dávid – Marton József. Bp.–Kolozsvár, 2018. 289–290.

173 APF Acta SC Vol. 59. Fol. 150^r–154^r; APF SOCG Vol. 503. Fol. 421^r–422^r.

174 APF SOCG Vol. 503. Fol. 429^{r-v}, 432^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 28^v–29^r.

175 APF SOCG Vol. 503. Fol. 200^r, 202^r, 431^r; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 267.

176 APF SOCG Vol. 503. Fol. 423^{r-v}.

erdélyi vallási állapotok miatt még hosszú évekig nem lesz főpásztor a katolikusoknak.¹⁷⁷ Ezért is támogatta az 1689. évi egyházi uniót követően Oxendio Virziresco jelölését, továbbá hogy őt mielőbb nevezzék ki az erdélyi örmény unitusok címzetes püspökének és vikáriusának. Ugyanakkor arra tett javaslatot, hogy az immár unitus hitű erdélyi örményeket vonják a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá, és ezzel nem sérülhetnek a magyar katolikus klérus érdekei sem.¹⁷⁸ Ezt a Propaganda Fide 1690-ben elfogadta, habár Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsek ez ellen erélyesen tiltakozott, Róma azonban ezt végül nem vette figyelembe. Sőt, azt követően Giacomo Cantelmi varsói apostoli nunciussal, majd utódjával, Andrea Santacrocéval egyetértésben a Propaganda Fide úgy határozott, hogy a továbbiakban az erdélyi örmények egyházi, valamint felekezeti ügyeit a bécsi apostoli nunciatúra hatáskörébe utalja.¹⁷⁹ Ebben a döntésben hatványozottan szerepet játszott az a tény, hogy Erdély akkor már az 1690. évi *Diploma Leopoldinumot* követően a Habsburg monarchiába tagozódott be.

Összegzés

A legutóbbi időkig a kutatások az 1680-as évek közepére datálták az erdélyi örmények egyházi unióját célzó misszió megszervezését. Sőt, az volt az uralkodó nézet, hogy ezt a missziót a lemergi örmény unitus érsekség és az Örmény Kollégium együttesen kezdeményezte a Propaganda Fide jóváhagyásával.¹⁸⁰ Azonban, mint kiderült, a varsói apostoli nunciatúra oroszlánrészt vállalt az erdélyi és a moldvai misszió megszervezésében. Már az 1668. évi, első örmény menekülthullámot követően Galeazzo Marescotti nuncius hívta fel jelentésében a Propaganda Fide figyelmét a moldvai és erdélyi örmény missziók szervezésének a fontosságára. Sőt, az 1670-es és az 1680-as években Marescotti utódai, Francesco Martelli, Opizio Pallavicini és Giacomo Cantelmi nunciások következetesen sürgették ezeknek a misszióknak a szervezését és mielőbbi elindítását. Ebben szilárd partnerre találtak az Örmény Kollégium vezetésében, mi több, az intézmény rektorai, Louis-Marie de Saint-Olon és Francesco Giambattista Bonesana varsói apostoli nunciushoz hasonlóan leveleikkel „bombázták” a Propaganda Fide vezetőségét, hogy mind erkölcsi, mind anyagi értelemben támogassa ezt a roppant fontos kezdeményezést. A szentszéki missziós szerv végül ezt az 1670-es évek elején jóváhagyta, és a feladatra alkalmas jelöltek után nézett. Ugyanakkor ennek a misszióknak a szervezése az 1680-as évekig több alkalommal is megakadt, amely egyértelműen a lemergi örmény érsekség – különösen Nikol Torosowicz érsek ellentmondásos ügyei – körüli kaotikus állapotokkal állt összefüggésben. Ez csupán 1686 őszére konszolidálódott ténylegesen, amikor az 1681-ben ki nevezett Vardan Hunanean érsek végre el tudta foglalni egyházi hivatalát.

177 APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 37^r–38^r.

178 APF Lettere SC Vol. 78. Fol. 102^r–v.

179 APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14^r–19^v.

180 Kornél Nagy: Between Lwów and Rome. Armenians in Transylvania and Armenian Catholic Archeparchy of Lwów (1681–1691). *Lehahayer. Czasopismo Poświęcone Dziejom Ormian Polskich* 10 (2023) 77–104.

A kutatásokból az is kiderült, hogy nem Oxendio Virziresco volt az első tényleges jelölt az erdélyi és moldvai misszió levezénylésére. Már az 1670-es évek elején a címzetes püspökké kinevezett Jan Kieremowiczot, a lembergi Örmény Kollégium egykori növendékét jelölték ki erre a feladatra, de korai halála ezt a missziós lehetőséget keresztülhúzta. Így a misszió megindítása átmenetileg lekerült a napirendről. Azt követően az 1680-as évek elején újfent a varsói apostoli nunciatura kezdeményezésére a moldvai minorita szerzeteseket, majd a lembergi Örmény Kollégiumban tanító theatinus pátereket, többek között Francesco Giambattista Bonesana rektort és helyettesét, Sebastiano Mara Accorsit, valamint Ambrogio Gandolfinit akarták Erdélybe és Moldvába delegálni. Végül a minoriták az Erdélyben uralkodó vallási állapotok miatt nem vállalták el e feladatot. A theatinusok a lembergi érsekség konszolidációjára és az unitus papképzésre koncentráltak, és ezért elálltak a missziótól. Ők azonban nevek megadása nélkül olyan örmény származású személyeket javasoltak maguk helyett a Propaganda Fide vezetőségének, akik a helyi (azaz a moldvai és az erdélyi) közösségekből származnak, ismerik a lokális viszonyokat, és Róma hitében állhatatosaknak bizonyulnak.

Ezek után került a Propaganda Fide, pontosabban Odoardo Cybo általános titkárnak látókörébe a Collegium Urbanum növendéke, a moldvai születésű, éppen akkor Rómában szolgáló és katolikus hitű Oxendio Virziresco személye, 1684-ben, aki csakhamar elvállalta ezt a feladatot, és 1685 nyarán Rómából útra kelt Erdélybe. A többi már a kutatásokból jól ismert: végül Oxendio Virzirescónak sikerült egyházi unióra bírni az erdélyi örményeket 1689-ben, majd egy esztendővel később unitus címzetes püspöknek és apostoli vikáriusnak nevezték ki. Ezt követően Oxendio Virziresco az egyházszervezésre és a vallási egyesülés megszilárdítására törekedett Erdélyben. Három rövid, egyszersmind erőtlen kísérletet leszámítva azonban a másik fontos feladatot, a moldvai örmény missziót már nem tudta sikeresen teljesíteni. Így a moldvai közösség továbbra is megőrizte ősi, keleti rítusú hitét és kereszténységét.

Az 1680-as évek közepén Rómában még úgy döntöttek, hogy a majdani erdélyi és moldvai örmény unitusok a lembergi érsekség egyházi joghatósága alá kerüljenek. Közvetlenül Oxendio Virziresco misszióját követően a bécsi apostoli nunciatura és a magyar katolikus egyház vezetésének a részéről felvetődött annak a lehetősége, hogy Oxendio Virzirescót és a majdani katolizált örményeket az erdélyi latin rítusú püspökség egyházi joghatóság alá kellene vonni. Sőt, Damokos Kázmér püspök-vikárius halálát követően (1677), főleg az 1680-as években Szebelébi Bertalan erdélyi vikárius püspökjelöltsége (1683–1688), illetve Kada István püspök kinevezése kapcsán is újfent felmerült a magyar egyház részéről, hogy a katolizálandó örményeket az erdélyi püspökség egyházi fennhatósága alá rendelnék. Ezt a Propaganda Fide, valamint a varsói apostoli nunciatura is több alkalommal mérlegelte. Végül ezt a lehetőséget Erdélyben a katolikusok számára az akkori hátrányos vallási közállapotok miatt 1689-ben elvetették. Ráadásul Szebelébi püspöki jelölése a bécsi udvar, a magyar katolikus egyház és az Apostoli Szentszék között fennálló érdekellentétek miatt kudarcba fulladt, a címzetes püspöki címet viselő Kada István pedig az előbb említett közállapotok miatt nem tudott Erdély területére lépni. Utódja, az 1696-ban I. Lipót által kinevezett erdélyi születésű Illyés András már megyés-

püspökként, két rövid kísérlet kivételével, szintúgy nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén.¹⁸¹

Oxendio Virziresco püspök kinevezését követően viszont Cantelmi nuncius tanácsára a Propaganda Fide – a lemergi érsekség tiltakozása ellenére – saját egyházi joghatósága alá rendelte az erdélyi örmény unitusokat. Ez a döntés előrevetítette a későbbi, 18. századi egyházi joghatósági problémákat és viszályokat az erdélyi örmények és az 1713-ban – Mártonffy György püspök kinevezésével¹⁸² – ténylegesen újjászervezett erdélyi latin rítusú püspökség között.¹⁸³

A varsói nunciaturának valóban elévülhetetlen érdemei voltak az erdélyi és a moldvai örmény missziók szervezését illetően: az Apostoli Szentsek varsói képvisellete kezdeményezte 1669-ben, illetve egészen 1691-ig ténylegesen is felügyelte a teljes misszió ügymenetét és szervezését. Az idő tájt az erdélyi örmények számára valóban minden út Varsóba vezetett.

181 APF Acta SC Vol. 74. Fol. 55^{r-v}; APF SOCG Vol. 526. Fol. 275^r; Illyés András püspökről lásd még Galla: *Ferences misszionáriusok*, 269–272.; Mihalik: A Szentsek és az erdélyi katolikus restauráció ügye, 290., 297–304.

182 Mártonffy György püspök csupán néhány évvel kinevezését követően, 1716-ban lépett Erdély földjére, és kezdte meg egyházmegyéje újjászervezését. APF Acta SC Vol. 85. Fol. 263^{r-v}, Vol. 86. Fol. 58^{r-59^r}; APF SOCG Vol. 603. Fol. 349^r, 350^r, 352^{r-v}, 417^r, 418^{r-419^v}, 420^r, 453^{r-v}, 454^r; APF Lettere SC Vol. 107. Fol. 220^{v-221^r}; ELTE EKK CH Cod. 16. Pag. 135–137., Pag. 185–190., Cod. 26. Pag. 265–274.; PL AEV Sub Primatae Keresztély Nr. 477.

183 Erről az egyházi joghatósági problémáról lásd még bővebben Nagy Kornél: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények. *Erdélyi Múzeum* 58 (2016) 1. sz. 68–84.; Uő: Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény-katolikus (unitus) egyház a 18. században. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 267–284.